

Պատերազմի ողբերգութենէն յետոյ հաշտութեան ողբերգութիւնը

— o —

Ի՞նչ կ'ընէին Ուիլսըն, Լօյտ Ճօրճ եւ Քլէմանսօ մինչ խեղճ Հայր կը սպասէր եւ կը յուսար... Կը գզուրտէին, կը գզուրտէին, եւ բառին ամենաողորմելի իմաստով:

1918 նոյեմբեր 11ին թնդանօթը լռեց. յոյսի եւ վախի նոր աշխարհ մը ծնաւ. յոյս յաղթականներուն եւ վախ պարտեալներուն: Փարիզի խորհրդաժողովին վրայ կեդրոնացած էին թէ՛ այդ յոյսերը եւ թէ՛ այդ վախերը: Երեք նաւապետներ կը ղեկավարէին հաշտութեան նաւը զայն բերելու համար իրաւունքի եւ արդարութեան նաւահանգիստը. բայց կարելի՞ էր հասնիլ այդ նաւահանգիստը: Թէ ի՞նչ ճախճախուտ նեղուցներէ ստիպուած էր անցնիլ դաշնակիցներու տապանը, ո՛չ թէ հասարակ մահկանացուի մը այլ Շէքսպիրի մը ուկէանեան միտքը իսկ չէր կրնար երեւակայել: Պէտք էր հաշտեցնիլ զիրար խաչաձեւող դարաւոր տնտեսական շահեր, դարաւոր քաղաքական հակոտնեայ աւանդութիւններ, դարաւոր կրօնական կոյր նախապաշարումներ եւ քինախնդրութիւններ՝ հիմնել կարենալու համար ազատութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրակցութեան այն երանելի Եդեմը որուն համար իբր թէ կոռւած էին քաղաքակրթութեան աստուածները: Եթէ մարդկութիւնը գինովցած չըլլար հաշտութեան «խօսիք»ով եւ պաղարհամր կարենար գործածել իր խորհող մեքենան, պարզապէս ծիծաղելի պիտի գտնէր վերոյիշեալ երազը:

Ի՞նչ էր պահանջուածը 1918 նոյեմբեր 11ին: Նո՛ր հաշուեյարդար մը, այսինքն հին անիրաւութիւններու վերջնական մաքրագոր-

ծումը: Ո՞վ էին այս մտպական կերպարանափոխութիւնը գլուխ հանելու կոչուած ճարտարապետները կամ աւելի ճիշդ դերասանները: Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի ազգապետները: Երեք տարրեր խմորներ, երեք տարրեր գլուխներ, երեք տարրեր հոգիներ. խոնալներու եւ նպատակներու այս անձոյլ եւ անձուլելի երրորդութենէն կը սպասուէր միութեան եւ համերաշխութեան այն գերագոյն օրինակը որուն նմանը մարդկութիւնը չէր վայելած ջրհեղեղէն ի վեր: Մենք քրիստոնեաներս կը յաւակնինք թէ հեթանոսաց տխմարութիւնը եւ հրէից պայթեցնողութիւնը անբուժելի են. հապաքրիստոնէութեան յիմարութիւննե՞րը, անոնց կուտակումը Հիմալայաներու գագաթնակէտը չի՞ հասնիր:

Յանձին Ուիլսընի, Լօյտ Ճօրճի եւ Քլէմանսօի հին եւ նոր աշխարհները իրար կը բաղխէին: Ուիլսընի նշանաւոր 14 կէտերը քրիստոնեայ եւ ոչ քրիստոնեայ աշխարհներու «Հայր Մեր»ը դարձան: Այս 14 կէտերը երկու գլխաւոր նպատակներ կ'ընդգծէին: Առաջինը՝ թէ բոլոր հին դաշնագիրները չեղեալ պէտք է նկատուէին. երկրորդ՝ թէ ամէն ազգ, մեծ կամ փոքր, տէրն ըլլալով իր ճակատագրին, բացարձակ իրաւունք ունէր վարելու իր գործերը այնպէս ինչպէս կ'ըմբռնէր կամ կը փափաքէր: Ամերիկացի Մեսիային այս պատգամները ողջունուեցան որոտընդոտ «կեցցէ»ներով եւ խրջացուցիչ ծափահարութիւններով: Լիթուանացի, Փոլոնիացի, Չեխօսլովաքացի, Ռեքրանացի, Հայ, Թուրք, Թաթար, Պուլկար, Հընդիկ, Ռուս, Սերպ, Ռումանացի, Արաբ,

Քիւրդ, Պարսիկ, Ալպանացի եւ չեմ գիտեր դեռ որոնք մոռցան պահ մը իրենց Քրիստոսը կամ Մուհամմէտը եւ սկսան երկրպագել Ուիլսոնի պատկերին առջեւ. մինչ անդին «խեղճ վարժապետ» զոչելով՝ անպատկառ բայց առողջ զույնները արհամարհական քմծիծաղներով կը կարդային Ուիլսոնի տասներջորսարանեան:

Եթէ Ամերիկայի նախագահը իր խելալապաշտութիւնը սահմանափակէր կեղեքուած աղքերու ազատագրութեան, թերեւ իր երազը իրականանալու «չանս»եր ունենար: Ողբալի ալէտը սա եղաւ որ խորհրդաւոր անձերու թեւադրութեամբ Ուիլսոն նոր աշխարհ մը կաղապարելու մեծաշուք ծրագիրը գործնական կարելիութեանց սահմանէն դուրս մղելով՝ Անգլիոյ, Գաղղիոյ, Ռուսիոյ եւ Իտալիոյ քաղաքական ղրբերը խախտելու եւ նոյն իսկ զանոնք վեր ի վայր շրջելու աններելի անխոհմտութիւնը գործեց: Այսպէս թարգմանուեցաւ զաղտնի դաշնագիրներու ջնջման պահանջը: Այս պահանջն էր որ դաշնակիցներու մտքին մէջ ըստեղծեց այն կասկածը որ ճակատագրականօրէն քանդեց համաշխարհային արդարութեան սպանիական զղեակին հիմերը: Այս պահանջն էր որ բաժնեց դաշնակիցները: Այս պահանջն էր որ ոչնչացուց քաղաքակիրթ աշխարհի յիսուն եւ մէկ ամսուան վիթխարի զոհողութիւնները: Այս պահանջն էր որ ծնունդ տուաւ այն պիտակ դաշնագիրներուն որոնք ոչ թէ ապագայ պատերազմները արդիւնէր յառաջ բերելու համար ըստորագրուեցան: Պիտի հարցնէք թէ Ամերիկայի հանդէպ դաշնակիցներու կասկածները արդաբանալի՞ էին: Այս հարցումին պատասխանել կարենալու համար ստիպուած ենք ամերիկեան նպատակներուն խորը պրպտել. իսկ այդ պըրպրտումն ալ կը թեւադրէ հետեւեալ հարցումը՝ ի՞նչ էին առարկուած զաղտնի դաշնագիրներուն ձեւն ու ոգին:

Այս զաղտնի դաշնագիրներուն առաջինը կնքուեցաւ 1915 մարտին, մէկ կողմէ Ռուսիոյ եւ միւս կողմէ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ

միջեւ: Այս դաշնագրով Անգլիա Ռուսիոյ տիրապետութիւնը կը ճանչնար կամ ճանչնալ կը կնքէր Պոլսոյ եւ Նեղուցներուն վրայ: Իբր փոխարինութիւն Ռուսիա Անգլիոյ կը թողուր Պարսկաստանը, Պաղտատը եւ Եգիպտոսը: Թուղթի վրայ փառաւոր յաղթանակ մ'էր այս՝ ուսական դիւանագիտութեան համար: Ռուսիա իր դարաւոր վրէժը կը լուծէր Անգլիայէն. ո՞վ չի յիշեր Մեծն Պետրոսի երազը: Պոլսը ձարերու մզմանջը եղած էր այն օրէն որ ասոնք համոզուած էին թէ առեւտրական ծաւալման տեսակէտէն Միջերկրականի տաք ջուրերը իջնելը տնտեսական Ռուսիոյ համար մահու եւ կենաց խնդիր մըն էր: Քանի՞ անգամներ Ռուսիա գէնքերու բախտը փորձած եւ յաջողած էր, բայց ճիշդ այն պահուն երբ թրքական կարկանդակը բերնին կը մօտենար, ծովերու կէտ-ձուկը իր սոչին մէկ ցնցումով խանգարած էր արջին խնջոյքը: Պէյքօղ եւ Սան Աթէֆանօ պատմական անմոռանալի վէրքեր էին Ռուսիոյ արժանապատուութեան: Վերջապէս բախտը խլելով իր դաշնակը Անգլիոյ ձեռքէն՝ դրաւ զայն Ռուսիոյ ձեռքը: Պէտք է խոստովանիլ սակայն որ Պարսկաստանի Ռուսիոյ ճիրաններէն ապատիրը շնորհաւորելի դէպք մըն էր անգլիական դիւանագիտութեան համար: Անգլիա իր թաթը նետած էր Պարսկաստանի վրայ ոչ այնքան ռազմագիտական որքան տնտեսական նկատումներով: Խորամանկն Ալպիոն արդէն իսկ Պարսկաստանի բոլոր քարիւղի հանքերուն մենաշրտորհը ապահոված էր պարսիկ կառավարութեան հետ կնքելով ծանօթ 60 տարուան համաձայնութիւնը: Ռուսիոյ հետ ստորագրուած նոր համաձայնութիւնը կը յաւերժացնէր անգլիական աղղեցութիւնը կամ տիրապետութիւնը Շահերու աշխարհին մէջ:

Երկրորդ զաղտնի դաշնագիրը ստորագրուեցաւ Լոնտոն 1915 ապրիլին, ընդ մէջ Իտալիոյ եւ Անգլիոյ, Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի: Իտալական պահանջները նուիրագործող այս դաշնագիրը զաղտնի համաձայնութիւններուն ամենաբարձակը եւ միանգամայն ամենակնճոռոր եղաւ:

Երբ մեծ պատերազմը պայթեցաւ, Իտալիա չէր ունէր մնաց՝ կարելի եղածին չափ սուղ ծախելու համար իր բարեկամութիւնը: Երկու կողմին հետ բանակցեցաւ: Բնական է Գերմանիա չկրցաւ լիովին գոհացնել իր անհաւատարիմ զինակիցը: Համաձայնականները շատ աւելի իւզոտ պատառներ կրնային առաջարկել. թէ՛ հիւսիսէն, թէ՛ արեւելքէն եւ թէ՛ հարաւէն Իտալիոյ տրուեցան այն տեսակ **գիրքեր եւ հողամասեր** որոնք Ազրիականը պարզ իտալական լճի մը կը վերածէին: Իտալիա կը ստանար նաեւ Այոթնի եւ Քոնիայի վիլայէթները, որոնք աւելորդ է չեղտել՝ Փոքր Ասիոյ ամենապարարտ հողերը կը պարունակեն: Որպէս թէ հողային այս խոշոր պարգեւները չբաւէին, Անգլիա դաշնոյնը ոսկեզօծելու համար 50,000,000 Սուրբ Գէորգի ձիաւորներէն փոխ տալու յանձնառու եղաւ: Իտալիա երբեք չմտաբերեց անգլիական առածը որ կ'ըսէ It is too good to be true: Այս խօսքը կը նշանակէ թէ երբ ձեզի եղած առաջարկը կամ խոստումը արտասովոր կերպով բնութիւն կամ փայլուն է, միամիտ էք եթէ չկասկածիք այդ առաջարկին կամ խոստումին իրագործելիութեանը վրայ:

Իտալականէն վերջը կուգայ ուսմանական դաշնագիրը: Այս դաշնագիրը սակարկութիւնն ալ վերջացաւ համանման պայմաններու տակ, սատարեցութեամբ որ ուսմանական ձգձգումները աւելի երկար տեւեցին քան իտալական քաջջուրները: Բուռն մրցում մը տեղի ունեցաւ Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ՝ Ռուսմանիան շրջանցելու համար: Գերմանիա կը խոստանար Պեսարապիան որ Ռուսիոյ կը պատկանէր. Ռուսիա ալ կը խոստանար Թրանսիլվանիան որ Աւստրո-Հունգարիոյ կը պատկանէր: Վերջ ի վերջոյ 1916 օգոստոսին ստորագրուած համաձայնութեամբ դաշնակիցները յաջողեցան համոզել Ռուսմանիան որ գոհանայ Թրանսիլվանիայով: Այս պիմութիւնէն քով գրուեցաւ նաեւ **Պանաթի** գետնախնձորը: Պանաթ աւստրիական հող էր: Ռուսմանական դաշնագիրը դադունի պահուեցաւ Սերպիայէն, ինչ որ բաւական լուրջ

չփոխեցրու տեղի տուաւ երբ կարգը եկաւ դաշին մտքը բացնելու:

1917 մարտին ստորագրուեցաւ չորրորդ դադունի դաշնագիրը Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ: Այս համաձայնութեամբ Անգլիա եւ Ֆրանսա լիովին ազատութիւն կուտային Ռուսիոյ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ արեւելեան սահմանները զօնելու ըստ սուսական ծրագրի, որուն փոխարէն Ռուսիա ալ ամէն իրաւասութիւն կուտար Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի՝ Գերմանիոյ արեւմտեան սահմանները «շտկրտելու» Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի փափաքներուն համեմատ: Թէ այդ շտկրտումները ի՞նչ կ'ենթադրէին, չէրին է կուահել: Ֆրանսա կը վերստանար Ալպա - Լօտէնը, այսինքն Լօտէնի երկաթի հանքերը եւ Սաարի անխահանքերը - Գերմանիոյ տնտեսական եւ զինւորական ուժին երկու գլխաւոր աղբւրները: Ռուսիա չպարեցաւ տեսնելու իր երազին իրականացումը. պօլշէիկեան փոխորդները աւելց սրեց ձարական կառավարութիւնը՝ խնդրոյ առարկայ դաշնագրին ստորագրութենէն շարաթ մը վերջ: Երկու ամիս յետոյ, այն է 1917 մայիսին տեղի ունեցաւ դաշնական արարք մը որուն ողբերգական հետեւանքները 1923ին առիթը ունեցանք դնահատելու: Նոյն ամսոյ վերջերը Ռիլսըն կը հարցնէր դաշնակիցներուն թէ կատարելապէս համամիտ եւ համակի՞ր էին ամերիկեան կառավարութեան սա տեսակէտին թէ ամեն ազգ լիովին ազատ պիտի ըլլար իր բախտը եւ ճակատագիրը վճռելու իր բմբունած եւ փափաքած ձեւով: Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա հանդիսաւորապէս «այո» պատասխանեցին Ամերիկայի նախագահին միամիտ հարցման:

Հինգերորդ դադունի դաշնագիրը կնքուեցաւ Անգլիոյ եւ Ճաբոնի միջեւ: Այս դաշնագրով Անգլիա եւ Ճաբոն իրենց մէջ կը բաժնէին Գերմանիոյ Ծայրագոյն Արեւելքի դաշնակալութիւնը: Հասարակածին հիւսիս գտնուող հողամասերը, ինչպէս Շանթունկ, Քաղաղականի կղզիները եւն. Ճաբոն կը ստանար Անգլիոյ ձեռքը կ'ընտան շատարակածի հարաւային մասերը: Հարցնէք թերեւս թէ ինչո՞ւ Անգլիա այս

զոհողութիւնները բրաւ, քանի որ դաշնակիցները ձարոնէն չստացան զինուորական ուժ օգնութիւն կամ անկեղծութիւն: Լօյտ ձօրձ կը բացատրէ. Հիւսիսային Ծովու եւ Ատլանտեանի մէջ գերման ընդծովեաներու գործունէութիւնը այնքան աւերիչ դարձած էր որ Անգլիա հարկադրուեցաւ Միջերկրականի մէջ գտնուած կարեւոր նաւային ուժերը հիւսիս կեդրոնացնել. որով Միջերկրականի պակասը լրացնելու համար ճաբոնական գործակցութիւնը անհրաժեշտ դարձած էր:

Եւ վերջապէս կայ վեցերորդ եւ ամենակարեւոր գաղտնի դաշնագիրը: Չգայացունց աւետիս մը կ'աւետէր այս դաշնագիրը: Ան կը յաւակնէր թէ լուծած էր Մերձաւոր Արեւելքի Գորդեան հանգոյցը: Թուրքիոյ վերջնական բաժանումը կատարուած էր դաշնակիցներուն միջեւ՝ անկախաբար Պոլսոյ եւ Նեղուցներու խնդիրներէն որոնք, ինչպէս ըսինք, Ռուսիոյ լքուած էին անգլեւուոս դաշնագրին տրամադրութեանց համեմատ: Անտարակոյս Տաճկաստան պատերազմական կարկանդակին ամենահամով մասն էր: Ո՛չ Շանթունկ, ո՛չ Խաղաղականի կղզիները, ո՛չ Պեսարապիա, ո՛չ Թրանսիլվանիա, ո՛չ Տանցիկ, ո՛չ Ալդաս, ո՛չ Լօռէն, ո՛չ Ֆիուսէ, ո՛չ Տալմացիա, վերջապէս եւ ո՛չ մէկ երկիր կամ գաղթավայր մը կը մարմնացնէր տնտեսական, քաղաքական եւ ռազմական այն հարստութիւնները եւ առաւելութիւնները որոնցմով Թուրքիա օժտուած էր: Բայց Թուրքիոյ բնական անսպառ հարստութիւնները չէին կազմեր միայն իր ընտիր կլիման, իր կոյս ընդարձակ հողերը, իր քարիւղը, իր արծաթը, իր պղինձը, եւն.: Թուրքիոյ իրական ոսկեհանքը կը ներկայացնէր դարերէ ի վեր վաճառականութեան, արհեստներու եւ արուեստներու մէջ բնակւացած եւ մարդուած քրիստոնեայ եւ ոչ քրիստոնեայ ցեղերը: Բաւ էր որ տրուէր այդ ժողովուրդներուն տեւական ապահովութիւն՝ հիմնուած անկաշառ արդարութեան վրայ: Թուրքական խնդրոյն վերջնական մաքրագործումը լայնօրէն պիտի բանար թէ՛ արեւմտեան քաղա-

քակրթութեան դոները եւ թէ՛ Արեւմուտքի քաակր: Պոլիս, Սուրիա, Պաղեստին, Պարսկաստան առաջինները պիտի ըլլային օգտուողները Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ յառաջ գալիք մերձեցումին: Ի մի բան՝ ծրագրուած մաքրագործումէն՝ պիտի նպաստաւորուէին նախ Արեւելիցի եւ յետոյ Արեւմուտիցի:

Մերձաւոր Արեւելքի անհուն կարելիութիւնները ամենէն լաւ Գերմանացիք ըմբռնած եւ զնահատած էին: Պատերազմէն առաջ գիտենք թէ ի՞նչ կարելի եւ անկարելի միջոցներով Գերմանիան իր տնտեսական ճիրաններուն մէջ առած էր Թուրքիան: Պերլին - Պաղատտ երկաթուղիի գիծը գերման քաղաքական եւ տնտեսական նպատակներուն եւ ծրագիրներուն ճշգրիտ հայլին էր: Չափազանցութիւն չպիտի ըլլայ ըսել թէ Տաճկաստան եղաւ մեծ պատերազմին առանցքը: Ուրեմն պարզ եւ բնական էր որ համաձայնականները իրենց մասնաւոր ուշադրութեան եւ հոգսծութեան առարկան դարձնէին Սուլթաններուն հիւանդ երկիրը: Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ Պոլսոյ խնդրոյն կարգադրութիւնը Թրքական հարցին բացումը կը նշանակէր: Հապա Իտալիան եւ Ֆրանսան: Զէ՞ որ եթէ «մէկը ուտէ եւ միւսը նայի, կոխը անկէ կը փրթի»: Իզմիրի եւ Ատալիոյ հարստութիւնները Իտալիոյ քունը խռոված էին. Իտալիա յաջողեցաւ Լոնտոնի դաշնագրով Անգլիոյ, Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի համահաւասար իրաւունքներ եւ ազդեցութեան շրջաններ ապահովել: Ֆրանսացիք բնաւ զոհ չմնացին Իտալացուոց ձեռք բերած առաւելութիւններէն: Ֆրանսական դժգոհութիւնը մտահոգութեան վերածուեցաւ երբ լուսնուեցաւ որ Անգլիացիք յաջող ելքի մը լանդեցուցած էին Հիւսէին թագաւորին հետ արաբական անկախ թագաւորութիւն մը հիմնելու նպատակով բացուած բանակցութիւնները: Բէ՛ տ'Օրսէ իր նախանձէն մտրակուած Ռուսիոյ հետ գաղտագողի բանակցելու չափ յառաջ գրնաց: Այս բանակցութեանց վախճանը եղաւ Սազոնֆ - Փալէոլոկ դաշնագիրը: Այս դաշնագրով Ռուսիա կը տիրանար Ասիական Թուր-

քիոյ կարեւոր մէկ հողամասին, որ կը տարածուէր Պարսկաստանի եւ Սեւ Ծովու միջեւ 60, - 000 քառակուսի քիլոմէթր տարածութեան մը վրայ: Էրզրում եւ Տրապիզոն կ'անցնէին ուսական տիրապետութեան: Փոխարէնը Ֆրանսա կը ստանար խոշոր պատուա մը դէպ ի հարաւ - արեւմուտք Միջերկրականի վրայ: Ֆրանսական բաժնին սահմանները պիտի որոշուէին Անգլիոյ հետ համաձայնելէ վերջ: Այսպէս կը փակուէր Թուրքիոյ հիւսիսային հողամասերուն հաշիւը:

Բայց կը մնար հարաւի հարցը: Հոս ալ Անգլիան եւ Ֆրանսան չուտով հասկցան զիրար: Այս հասկացողութիւնը պաշտօնական հանգամանք ստացաւ 1916 մայիս 16ին: Այս այն դաշնագիրն է որ դիւանագիտական վաւերացիութեամբ մէջ Սայքս-Փիքո անուամբ կը ճանչցուի: Այս համաձայնութեամբ Ֆրանսական զաղթաւայր կը դառնար Սուրիոյ ծովեզերքը Իսկէնտէրունէն մինչեւ Աքիս, սա պայմանաւ որ առաջին նաւահանգիստը ազատ մնար անգլիական առեւտուրին: Ֆրանսա իւրացուց նաեւ Սուրիոյ ներքնամասը դէպ ի Արեւելք մինչեւ Տիգրիս գետը: Իսկ Անգլիոյ մնացին Միջերկրականի Աքիս եւ Հայֆա նաւահանգիստները ինչպէս նաեւ Պարսկական ծոցին եւ Պաղեստինի միջեւ գտնուած հողամասը: Անգլիոյ ինկած բաժնին քարիւղի եւ հողագործական հարստութիւնները ծանօթ են անշուշտ ընթերցողին: Իսկ զալով Դամասկոսի, Հոմսի եւ Հալէպի, Անգլիա եւ Ֆրանսա համաձայնեցան, այդ տեղերը առժամայէս անգլիական զօտիններ ստեղծել մինչեւ որ ծրագրուած արաբական համադաշնակցութիւնը մարմին առնէր: Կը մնար Պաղեստինը: Հրեաները շահագրգռող այս խնդրոյն լուծումն ալ յետաձգուեցաւ երկկողմանի հաւանութեամբ:

Նպատակաւոր կամ աննպատակ, միշտ նոյն տարօրինակ սխալը կը կրկնուէր: Այսինքն դաշնակիցներէն երկուքը կը համաձայնէին՝ դուրս թողլով իրենց երրորդ կամ չորրորդ ընկերը: Նոյնքան խորհրդաւոր պայմաններու տակ զազոնիքը կը պատուէր դիւանագիտական

քողը ուշ կամ կանուխ եւ ահա նոր բանակցութիւններ, նոր կնիքներ: Բնականաբար, որքան ընդլայնէր զազոնի դաշնագիրներու ցանցը, նոյն համեմատութեամբ կը տկարանար անկեղծութեան եւ համերաշխութեան ոգին: Այսպէս օրինակի համար՝ Իտալիա դուրս ձգուած ըլլալով անգլիաֆրանսական համաձայնութենէն, Հոմ սկսաւ ձայն բարձրացնել եւ սպառնալ: Անգլիա եւ Ֆրանսա չէին կրնար անտեսել իտալական տրտունջքը: Նոր բանակցութիւնները տարի մը ձգձգուեցան: 1917 ապրիլին սկիզբը, ճիշդը խօսելով՝ Ամերիկայի պատերազմ յայտարարելէ 3 օր առաջ, Լոյտ Ճօրճ անձամբ Ֆրանսա զալով Սէն Ժան տը Մորիէնի մէջ շարունակեց սակարկութիւնը Իտալացուց եւ Ֆրանսացուց հետ: Այս տեսակցութեան պահուն էր որ Անգլիոյ նախարարապետը Իտալիոյ առաջարկեց Իզմիրը: Իտալիա չգոհացաւ այս չոր սկիորով եւ պահանջեց ամբողջ ներքնամասը մինչեւ Ատալիա: Անգլիա եւ Ֆրանսա կուլ տուին Իտալիոյ պահանջը, պայմանաւ որ Ռուսիա վաւերացնէր իրենց հաւանութիւնը: Զարեհու կոռավարութիւնը չհասաւ այդ օրին: Իտալիոյ իրաւունքները որմախակուեցան անստուգութեան մէջ: Կարճ խօսքով՝ կայծ մը եւս զնաց աւելնալ այն կայծերուն որոնք պատեհ առթիւ անխուսափելիօրէն պիտի բռնկեցնէին զազոնի դաշնակիցներու պատրաստած հրաբուխը: Ներքամիտ ընթերցողը արդէն իսկ կոհած պէտք է ըլլայ որ խաղաղութեան վեհաժողովը կոչուած էր ըլլալու դաշնակիցներու փորձաքարը:

1918 յուլիմբեր 11ին վերջ գտաւ պատերազմին տոամբ. 1919 յունվար 12ին բացուեցաւ հաշտութեան ժողովը եւ կամ աւելի ճիշդ հաշտութեան տոամբ: Այս խորհրդաժողովը պիտի վճռէր չորս աշխարհներու ճակատագիրը: Մարդկային երեւակայութիւնը քառասմբակ կ'ընթանար զիտնալու համար թէ ինչպէս պիտի գործուէր հրաշքը: Տիեզերքի ծանօթ եօթը հրաշալիքներն իսկ պիտի թղուի դառնային այս տեսակ գերմարդկային յաջողութեան մը քով: Եւրոպայէ, Ասիայէ, Աֆրիկէ եւ Ամերիկայէ,

ամեն գոյնէ եւ ամեն ցեղէ ներկայացուցիչներ Փարիզ խուժած էին իրենց պահանջները ներկայացնելու եւ ազատութեան եւ երջանկութեան խոստացուած դրախտին մէջ իրենց պատկան տեղերը ապահովելու յոյսով: Այնքան յուզած էին սրտերը եւ խռոված մտքերը՝ նախագահ Ուիլսոնի օրհնեալ 14 կէտերը: Կը բաւէ ըսել թէ 150 լրագրական թղթակիցներ խմբուած էին խաղաղութեան ժողովին իրադարձութիւնները օրը օրին տեղեկագրելու իրենց պատկանեալ երկիրներուն որոնք անշուշտ լեցուած էին գերբնական հետաքրքրութեամբ տեսնելու համար աշխարհի նոր լուսանկարը:

Հաշտութեան ժողովը երկու որոշ պաշտօններ ունէր:

1.— Որոշել հաշտութեան պայմանները:

2.— Քննել գաղտնի դաշնագիրները:

Արդ՝ խնդիր էր գիտնալ թէ ծեծուելիք խոշոր հարցերուն քննութիւնը հրապարակա՞ւ թէ գաղտնի տեղի պիտի ունենար: Նախագահ Ուիլսոնի 14 կէտերէն մին կը պահանջէր բաց դիւանագիտութիւն: Հին աշխարհը, հին կարգ ու սարքը, հին խորհրդաւոր մեթոտները, հին սողոսկուն սխտեմները, վերջապէս ինչ որ հին էր՝ պէտք էր թաղել կամ մաքրագործել: Ուիլսոն՝ ոտքը դրած նոր աշխարհի սեմին վրայ՝ անողաքարար կը պահանջէր որ ամեն ինչ ըլլայ ազատ, բաց եւ անկեղծ: Բայց կարելի՞ քան էր հրապարակել այն մանուածապատ խրթնութիւնները որոնցմով հիւսուած էին մեր յիշած վեց գաղտնի դաշնագիրները: Եթէ այդ դաշնագիրներու գաղտնիքները հրապարակուէին, ոչ միայն հանրային կարծիքը պիտի գայթակղէր անվրէպ, այլ շահագրգռուող երկիրներուն քաղաքական եւ տնտեսական շահերը ծանր կերպով պիտի վտանգուէին: Բուռն եղաւ զգուշացումը: Ի վերջոյ Ուիլսոն ընդունեցաւ այս նրկատմաներուն ծանրակշիռ լրջութիւնը եւ ըստիպուեցաւ իւրացնել Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ տեսակէտը թէ անհնար էր առանց գրաքննութեան հրատարակութեան տալ ժողովին որոշումները: Այսպէս յօդս ցնդեցաւ վար-

ժապետ Ուիլսոնի 14 կէտերէն մին: Փլուզումին առաջին քայլն էր այս:

Փլուզումի երկրորդ աղղարարութիւնը չուշացաւ երեւան դալ: Խնդիր էր թէ հաշտութեան դաշնագիրը Գերմանիոյ յանձնուած պարագային պէ՞տք էր անոր պատճէնը միեւնոյն ժամանակ հրատարակուէր դաշնակից երկիրներու մէջ: Քլէմանսօ առանց վարանումի գայո՞նուր էր ծերունի վագրին ըրած հաշիւը: Դաշնակիցներու յաղթանակը հանրային խանդավառութիւնը իր գազաթնակէտին հասցուցած էր. մտքերը եւ սրտերը գերադրգուած էին, եւ այդ գերադրգութեան հետեւանք եղող դաշնագրին մէջ մուտ գտած էին այն տեսակ պայմաններ որոնց գործադրութիւնը գործնականապէս անկարելի էր: Արդ՝ եթէ դաշնագիրը նոյնութեամբ հրատարակուէր, ոչ միայն Ֆրանսայի հանրային հետաքրքրութիւնը ժամ առաջ պիտի յաղենար, այլ համաշխարհային կարծիքը կատարուած իրողութեան մը առջեւ գտնուելով՝ ապագային Գերմանիոյ, Անգլիոյ կամ Ամերիկայի կողմէ առաջարկուելիք ռեւէֆորմիսութեան կամ բարեփոխութեան պատասխանատուութենէ զերծ պիտի մնար Ֆրանսայի նախարարապետը: Ընդիւ կռահելով Քլէմանսօի թաքուն նպատակը, Լօյտ Ճօրճ ընդգիմացաւ դաշնագրին հրատարակուելուն, առարկելով թէ անոր մէջ կը գտնուէին շատ մը տարտամ կամ անկասկածից կէտեր որոնք սրբադրութեան կը կարօտէին. հետեւաբար շատ աւելի գործնական պիտի ըլլար այդ սրբադրութիւնները կատարելէ վերջ հրապարակել դաշնագիրը իր վերջնական ձեւին մէջ: Ի սկզբան չուարելով Ուիլսոն չկրցաւ դիւրքը ճշդել. բայց յետոյ նկատուելով որ Անգլիոյ բարեացակամութիւնը շատ աւելի թանկագին է Ամերիկայի համար քան Ֆրանսայինը, Լօյտ Ճօրճի տեսակէտին յարեցաւ: Իրաւ է թէ Իտալիոյ առաջարկին վրայ՝ դաշնագրին ամփոփումը յոյս տեսաւ իբր միջին եղբ մը անգլիական ու ֆրանսական թէգերուն, բայց երանի թէ այդ տեսակ քայլ մը բնաւ առ-

նուաժ չըլլար, որովհետեւ արդիւնքը բոլորովին թափառական վիճակ մը յառաջ բերաւ: Ֆրանսացիք կը պոռային թէ հրատարակուած ամփոփումը ճիշդ չէ: Գերմանացիք հակառակը կը պնդէին: Անգլիացիք լուռ կը մնային, իսկ Ամերիկացիք թէ՛ «այո» եւ թէ՛ «ոչ» կը գոչէին:

Փլուզումին երրորդ արտանշանը եղաւ դիւանագէտներու եւ զինուորականներու միջեւ ծայր տուող մենամարտը: Հաշտութիւնը դարբնող երեք մեծերը իրենց նիստերը կը դուժարէին Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան սրահներէն միոյն մէջ: Բայց այդ երեք մեծերը ատանձին չէին: Երեք ուրիշ դամփուներ կը հսկէին անոնց վրայ, Ֆոշ՝ Ֆրանսայի, սըր Հենրի Ուիլսըն՝ Անգլիոյ եւ Պլիս՝ Ամերիկայի հաշտոյն: Դիւանագէտները կը տքնէին հաշտութեան միջոցառումը ստեղծել: զինուորականները, ու մանաւանդ Ֆոշ՝ Պատերազմական Գերագոյն Սորհուրդին աննկուն ներկայացուցիչը, կրակ ու բոց կը ցայտէին: Երբ Ուիլսըն եւ Լօյտ Ճօրճ բանակները ցրուելու խօսքը կ'ընէին, Ֆոշ չոր եւ կտրուկ «երբե՛ք»ով մը կը պատասխանէր: Անգամ մը Ուիլսըն եւ Լօյտ Ճօրճ ըսին Ֆոշի. «Բանակները պահել կը նշանակէ պատերազմը շարունակել: Եթէ պատերազմը պիտի շարունակուէր, ինչո՞ւ մեզ հոս կանչեցիք հաշտութեան մասին բանակցելու»: Ֆոշ պատասխանաժ է. «7,500,000 զինուոր մեռան, 20,000,000 ալ վիրաւորուեցան: Եթէ ձեր դաշնագիրը այս կորուստներուն տեղը չբերէ, ես նախամեծար կը համարիմ պատերազմը շարունակել»: Քլէմանսօ, որ անտարակոյս սրբտանց համակիր էր Ֆոշի, տեսնելով որ Ֆրանսայի եւ իր հօգոյր դաշնակիցներուն միջեւ բացուած ճեղքը անդունդի մը վերածուելու վտանգին կ'ենթարկուի, ստիպուեցաւ դէթ առ երեսու Ֆոշի դէմ ծառանալ: Ուստի ան հրապարակաւ պահանջեց որ վերջ գտնէ զինուորականներու բռնատիրութիւնը խորհրդաժողովին մէջ: Ի ձեւ բանի Ֆոշ եւ իր արբանեակները քաշուեցան հաշտութեան ժողովէն: Բայց քանի՞ անգամներ դարձեալ ներս մտան ինքնակոչ՝ պնդելու հա-

մար իրենց պահանջներուն վրայ:

Որո՞նք իրաւունք ունէին մասնակցելու խորհրդաժողովին: Ահա՛ հարց մը որ տուաւ փլուզումի չորրորդ աղգանշանը: Քսանեւեօթ աղգեր հեւ ի հեւ կը սպասէին իրենց մաղձը դուրս թափելու, պահանջելով անցեալ անիրաւութիւններու քննութիւնը եւ ապագայ իրաւունքներու ապահովումը: Այս կէտին վրայ Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա միացան Ամերիկայի դէմ: Երեք դաշնակիցները կը յայտարարէին որ Քուպայի, Հոնտուրայի եւ Քոսթա-Րիքայի պէս երեք մուկեր երբեք չէին կրնար հաւասար ձայն ունենալ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ պէս երեք տիրածներու: Լօյտ Ճօրճ, Քլէմանսօ եւ Սոննինօ պարզապէս ծիծաղելի կը պնդէին այս տեսակ յաւակնութիւն մը. իսկ Ուիլսըն կը պնդէր բոլոր աղգերու հաւաքական մասնակցութեանը վրայ, յայտարարելով որ քսանեւեօթ աղգերն ալ հաւասարապէս կը շահադրուէին իր երանելի տասնեւչորս կէտերով: Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա Ուիլսընի այս առաջարկին մէջ տեսան ամերիկեան մեքենայութիւն մը: Ուիլսընի տասնըչորսարանեան անիրականանալի յոյսերով վերացուցած էր փոքր աղգերը, որոնք սակայն թիւի տեսակետով մեծամասնութիւն կը կազմէին: Այս մեծամասնութեան ոյժով Ամերիկա դիւրաւ կրնար դուրս հանել Անգլիան, Ֆրանսան եւ Իտալիան իրենց միջազգային հօգոյր դիրքերէն: Եթէ Ուիլսընի ծրագիրը տառապէս գործադրուէր, երեք դաշնակիցները անդառնալիօրէն պիտի կորսնցնէին Հնդկաստանը, Եգիպտոսը, Հնդկաչինը, Մարօքը, Ալճէրիան, Թունուզը, Տրիպոլիսը, Էւն. Էւն.: Վիճարանութիւնները զիւանաղթական նրբութեանց սահմանը անցնելով՝ յարձակողական շեշտակի ձեւ մը առին: Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա բացէ ի բաց կ'ամբաստանէին Ամերիկան որ միջազգային համերաշխութեան, սիրոյ եւ արդարութեան զիմակին տակ յաղթական Եւրոպան փճացնելու ելած էր: Ուիլսըն ալ կ'ամբաստանէր իր հակառակորդները թէ անոնք շահու, եսասիրութեան եւ բռն-

նութեան վրայ կ'ուզէին հիմնել հաշտութիւնը: Ինչպէս միշտ՝ անլուծելին լուծելու համար, դարձեալ գտնուեցաւ պիտակ բանաձեւ մը որ փոխանակ մարելու կրակը՝ միմիայն անոր վրայ թափուած մոխրին քանակը կ'աւելցնէր: Քսան-եւօթը ազդերու տասնեօթը դուրս ձգելով կաղ-մուցաւ տասներու ժողովը որ շատ չանցած չորսի վերածուեցաւ եւ վերջ ի վերջոյ երեքի ի-ջաւ, «The Big Three»-ի երեք մեծերը, ինչպէս մկրտած էին թերթերու թղթակիցները:

Այսպէս Ուիլսոնը չորրորդ անգամ ըլլալով liof-unup-ի հարուածը ստացաւ հին եւ նոր աշ-խարհներու միջեւ գործադարութեան շուրջ մղուած յառաջամարտին մէջ: Հին Աշխարհը յաղթանակը տարաւ, քանզի ան ունէր փորձա-նութիւն, կազմակերպութիւն եւ լայն միջոց-ներ: Այս երեք մարդերուն մէջ ալ Նոր Աշխար-հը պարտուած էր: Ամերիկացիք չունէին ո՛չ Եւ-րոպայի զիւանազիտական փորձառութիւնը, ո՛չ գինւորական կազմակերպութիւնը եւ ո՛չ ալ ա-նոր բարոյական միջոցները: Ուիլսոնի կեղծա-ւոր կամ անկեղծ իտէալապաշտութիւնը շատ աւելի վատթարացուց Ամերիկայի աննպաստ կացութիւնը: Այդ նպատակաւոր կամ աննպա-տակ իտէալապաշտութեան յառաջ բերած ձա-խաւեր հետեանքներուն ամենաձախաւերը եղաւ Ազգերու Դաշնակցութիւնը (League of Na-tions), ՝ համաշխարհային իրաւախոհութեան եւ համերաշխութեան Սողոմոնեան տաճա՛րը: Ազգերու Դաշնակցութեան կազմութեան եւ կազմակերպութեան պայմանները եւ միջոցները մարմնացնող գործիքն ալ մեզ ծանօթ է «Քօվ-նէնթ» բառով զոր յաճախ կրկնուած տեսած ենք միջազգային մամուլին մէջ:

Ականատեսներ կը պատմեն թէ կ'արժէր տեսնել Ուիլսոնը երբ ան պապական հանդիսա-ւորութեամբ գրպանէն հանեց իր «Քօվնէնթ»ը եւ զայն դրաւ հաշտութեան ժողովի խոշոր սե-ղանին վրայ: Նոյն ականատեսները կ'աւելցնեն թէ կ'արժէր նաեւ տեսնել Ուիլսոնի այլայլու-մը երբ լորտ Բոպերթ Սեսիլ, որ լորտ Պալֆու-րէ վերջ անգլիական պատգամաւորութեան ա-

մենաազդեցիկ անդամն էր, ամերիկեանին քով դրաւ անգլիական «Քօվնէնթ»ը: Թղթախաղի մէջ զիտած էք անշուշտ «իբիլի քօզ» ունեցողին դառն յուսախարութիւնը եւ «պէյ քօզ» բոնողին սիրամարգային յոխորտանքը: Նոյն տեսարանը չը պարզէին Ուիլսոն եւ Սեսիլ դէմ առ դէմ: Ա-ռաջին վայրկեաններու հիասթափումը փարա-տելէ վերջ, երկու կողմն ալ բարեհաճեցան ճա-կատեցնել Քօվնէնթները: Կրկին եւ կրկին դի-մեցին միջին եզրի մը որ ոչ ոքի կատարեալ գո-հացում կուտար: Երկու Քօվնէնթներուն շաղա-խումէն ծնաւ երրորդ Քօվնէնթ մը որ 1919 յունվար 3ին պաշտօնապէս մատուցուեցաւ Ազ-գերու Դաշնակցութեան յանձնաժողովին: Հա-կառակ իր անկատարութեան, անգլեւամերիկե-ան Քօվնէնթը ունեցաւ իր օրհնութիւնը, սա իմաստով որ ան կազմեց հաշտութեան վճռա-կան փորձաքարը: Այս Քօվնէնթն էր որ մեր-կացուց Հին եւ Նոր Աշխարհի սկզբունքներու բեւեռային տարբերութիւնը: Ան էր որ լոյս ափոեց ազլեւամերիկեան մենամարտին վրայ, Անգլիա որ կ'ուզէր մեծ պատերազմին յաղթա-նակովը ա'լ աւելի զօրացնել իր համաշխարհա-յին զիրքը, եւ Ամերիկա որ այդ յաղթանակը մի-ջոց գործածելով կը պայքարէր Անգլիան տկա-րացնելու համար: Նպատակները ա՛յնքան վիթ-խարի էին որ երկու Հերակլէսները չհամարձա-կեցան հրապարակաւ չափուիլ ճակատ առ ճա-կատ: Երկուքն ալ դիմեցին կողմնակի շար-ժումներու:

Ուիլսոն իր նպատակին հասնելու համար կը պնդէր որ Ազգերու Դաշնակցութիւնը ընդհա-նուր խաղաղութեան դաշնագրին անբաժան մասը կազմէ: Անգլիա ալ ձափոնի, Փրանսայի եւ Իտալիոյ գլուխը անցած իր թմբուկը կը չա-լէր, թէ նախ դադոնի դաշնագրինը պէտք է գործադրուէին Ազգերու Դաշնակցութեանէն ան-կախաբար: Եթէ Ուիլսոնի առաջարկը ընդուն-ուէր, ի հարկէ չորս դաշնակիցներուն տնտե-սական շահերը հիմէն կը քանդուէին: Ի՞նչպէս հաշտեցնել այս երկու հակոտնեայ ծրագիրնե-րը: Ծիշդ այն միջոցներով, որոնցմով դիւա-

նազխտութիւնը յաջողած էր լուծել երեւելի եւ աներեւոյթ բոլոր կնճռոտութիւնները: Այսինքն յետագիւ, ձգագիւ եւ պատեհ առքիւ բարձի քողի ընկ: Անգլիոյ թելադրութեամբ Ազգերու Դաշնակցութեան Քօմիթէ անուամբ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, իրբեւ թէ մանրակրկիտ կերպով քննելու համար Ուիլսոնի առաջարկները: Այս Քօմիթէին կ'անդամակցէին տասնըչորս անդամութիւններ որոնց հինգը Ամերիկա, Անգլիա, Ֆրանսա, Իտալիա եւ Ճարմանիա էր: Գանադան երկրորդական կամ երրորդական փոքր ազգեր ինչպէս Պելճիքա, Փորթուկալ, Պրազիլիա, Սերպիա, Փոլոնիա, Ռումանիա, Յունաստան, Զէքսլովաքիա եւ Արժանթին: Փոքր անդամներուն աշխատութիւնը ծրագրուած խորամանկութիւն մըն էր: Յանձնաժողովը որքան հակամարտ տարրերէ բաղկանար, այնքան բազմադան պիտի ըլլային անհամաձայնութիւնները, որով նոյնքան ալ պիտի երկարաձգուէին վիճարանութիւնները: Յառաջ գալիք վէճերէն օգտուելով Անգլիա, Ֆրանսա, Իտալիա եւ Ճարմանիա լայն ժամանակ պիտի ունենային անխռով Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ հաշիւը մաքրելու գաղտնի համաձայնութեանց հիման վրայ: Այս էր Լօյտ ձօրճի պատրաստած ծուղակը որուն մէջ ինկան նախ Ուիլսոն եւ յետոյ նոյնինքն Կալէքսի աղուէսը:

Լօյտ ձօրճի կարողութիւնը անդուզական էր արամաթիք անակնկալներ ստեղծելու մէջ: 1919 յունվար 22ին Ուիլսոն ինքզինքը կ'օրօրէր սա երազով թէ յաղթանակը իր ափին մէջն էր: Յաջորդ օրն իսկ Ուիլսոն սթափեցաւ քունէն երբ ժողովասրահէն կարգաւ ներս մտան Աւստրալիոյ, Նոր Զելանտայի, Հարաւ Ափրիկէի եւ Քանադայի նախարարապետները եւ իրենց խոստով ձայնով ժողովականներուն քթին բերնին նետեցին վերջնագիր մը յայտարարելով թէ չէին կրնար ճանչնալ ո՛չ Ամերիկայի Ազգերու Դաշնակցութիւնը եւ ո՛չ ալ Դաշնակիցներու խաղաղութեան դաշնագիրը, թէ իրենք կը հասկընային ձեռք բերել երկու բան միայն — առաջին՝ մեծ պատերազմին իրենց ըրած ահազին

զոհողութիւններուն վարձատրութիւնը, երկրորդ՝ իրենց ապագայ գոյութեան եւ զարգացման հարկաւոր ապահովութիւնները: Հիւշ՝ Աւստրալիոյ նախարարապետը մատնանչեց թէ Նոր-Կինէա իր երկրին սիրտը կը կազմէ. Մասսի՝ Նոր Զելանտայի նախարարապետը չեչտեց թէ Մամօա Սալազարականի բանալին է եւ հետեւարար Նոր Զելանտա ստիպուած էր կցել զայն առանց աշխատելի. Մմուխ՝ Հարաւ Ափրիկէի նախարարապետը՝ յայտնեց թէ Ուիլսոնի «հրատարութեան» (mandat) գաղափարը բացարձակապէս անգործադրելի էր Գերմանիոյ Ափրիկեան գաղթավայրերուն մէջ. ուստի կը ցումէն զատ ուրիշ ճար չկար: Բնական է Քանադան անվերապահօրէն ուժ տուաւ քոյր գաղթավայրերու պահանջներուն: Լօյտ ձօրճի կատարած coup de théâtre-ն քաջալերուած, յունուար 24ին Ճարմանի ներկայացուցիչը պարոն Մաքինօ եւս ձայնակցելով անգլիական գաղթավայրերուն՝ յայտարարեց թէ խորապէս կը յարգէր Ուիլսոնի 14 կէտերը, բայց կը ցաւէր աւելցնել թէ զինուորական եւ տնտեսական գերազոյն պատճառներ կը ստիպէին Ճարմանի կցել անմիջապէս Քիաուշատուն, Շանթունկը եւ Հասարակածի հիւսիս. կողմը գտնուող բոլոր գերմանական գաղթավայրերը: Յունուար 25ին Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարարը ըսաւ թէ Մեծն Բրիտանիոյ հետ կնքուած դաշնագիրներու տրամադրութեանց համաձայն Ֆրանսա անդառնալիօրէն որոշած էր կցել Թօկիօնտը եւ Քամբերլոն: Յունուար 26ին Իտալիա պահանջեց Լոնտոնի դաշնագրով իրեն խոստացուած թրքական հողամասերը: Դաշնակիցներու խրմբերդը կատարեալ ըլլալու համար յունուար 27ին ալ Պելճիքա բեմ ելլելով պահանջեց արեւելեան Ափրիկէի գերման գաղթավայրերը:

Յունուար 27էն մինչեւ փետրուար 14 Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովը հրապարակաւ շարունակեց կարծեաց փոխանակութիւնը: Վիճարանութիւնները ամուլ մնացին: Անկարելի էր վերջնական որոշման մը յանգիլ. չկար բացարձակ գոհացում ո՛չ Ամերիկայի եւ ո՛չ ալ

Եւրոպայի համար: Բայց թէ՛ Ամերիկա եւ թէ՛ Եւրոպա սրտանց զխաչին թէ՛ ամեն երկիր կըրթնելով իր զինուորական ուժին եւ ելմտական միջոցներուն զիտցածը պիտի ընէր: Կը մնար Եւրեւթները փրկել: Անգլիոյ նախարարապետին բեղմնաւոր միտքը դտաւ խորհրդաժողովը իր անելէն դուրս բերելու միջոցը: մէկ կողմէ Գաղղիոյ եւ Իտալիոյ վախերը եւ կասկածները փարատելու եւ միւս կողմէ Ամերիկայի արժանապատուութիւնը փաղաքշելու համար փետրուար 15ին Լոյս ձօրձ Ուիլսոնի գրպանը դրաւ յանձնաժողովներու հնոցէն դուրս ելած Գօլդենթը եւ զինքը համբեց Ամերիկա: Այս Գօլդենթին մէջ ամէն բան ընդունուած էր «սկիզբունքով», պայմանաւ որ ընդունուածներէն եւ ոչ մին գործադրուէր: Ուիլսոնէն վերջ Փարիզէն մեկնեցան Լոյս ձօրձ եւ Օրլանտո: Անուշտ Բլէմանսօ ստիպուած էր Փարիզ մնալ: Արդէն ինչպէս կը յիշուի, Գօթէն կոչուած անարշխաթ փետրուար 19ին կրակեց Բլէմանսօի վրայ երբ այս վերջինը օթօմօպիլը կը մտնէր: Թեթեւապէս վիրաւորուած՝ Յրանսայի նախարարապետը երկու շաբաթի չափ անկողնոյ ծառայեց: Նախագահ Ուիլսոնի առժամապէս յաջորդեց զնոյապետ Հաուդ: Լոյս ձօրձի յաջորդեցին Պալֆուր եւ Զրըչլի: Բլէմանսօի յաջորդ նշանակուեցաւ Փիչոն, իսկ Օրլանտօի տեղը անցաւ Մօննինօ: Դաշնակից նախարարապետները վերադարձան իրենց երկիրները բանակցութեանց վիճակին եւ ձեռք բերուած արդիւնքներուն վրայ իրենց տեղեկագիրները ներկայացնելու: Ընդհանուր հաշուետուութեան պատրուակին տակ այսպէս թատերարեմէն քաշուեցան գլխաւոր դերակատարները եւ իրենց յաջորդեցին տեղակալներ: Այս փոփոխութեան մէջ նուրբ խաղ մը կա՞ր Ուիլսոնի Ազգերու Դաշնակցութիւնը ջուրը ձգելու: Ապահովարար այո՛:

Յարձակողականը եկաւ Անգլիացուց կողմէ: Զրըչլի Փարիզ հասնելուն պէս պօլշեւիկներուն դէմ անմիջապէս զինուորական գործողութիւն պահանջեց: Ֆօշ կաղմ եւ պատրաստ կը կենար իր բանակներով պօլշեւիկներուն դէմ

քաշելու: Այս չէր բաւեր: Փետրուար 22ին լորտ Պալֆուր Գերագոյն Խորհուրդին քուէարկել տուաւ որոշում մը ըսելով թէ խաղաղութեան կնքումը համաշխարհային ստիպողականութիւն ունեցող այնքան խոշոր խնդիր մըն էր որ կական էր ժամ առաջ լուծել զայն առանց ըսպասելու դաշնակից նախարարապետներուն վերադարձին: Ամէն կողմէ կը շտապէին Ուիլսոնի բացակայութենէն օգուտ քաղել, բայց այս փորձն ալ ձախողեցաւ: Հաղիւ թէ դաշնակիցները կը համաձայնէին կէտի մը վրայ, նոր բարդութիւն մը կը ցցուէր իրենց դէմ ուրիշ մարզի մէջ: Այնքան բազմազան էին կոուախընձորները որ կատարեալ համաձայնութիւն ընդհանուր գծի վրայ աւելի քան անկարելի էր: Անգլիացիք եւ Ֆրանսացիք հասկացողութեան մը չէին գար այն կէտին վրայ թէ ի՞նչ պէտք էր ընել գերման նաւատորմը: Անգլիացիք եւ Ճափոնցիները հակընդդէմ դիրք բռնած էին գերմանական ընդծովեայ պարաններու խընդրոյն հանդէպ: Սերպերը եւ Իտալացիները կրնային նոյն իսկ պատերազմ հրատարակել իրարու դէմ, այնքա՛ն դառնացած էին իրենց յարաբերութիւնները, եւն. եւն.: Դաշնակիցներու զգուրտութիւնը երթալով աւելցաւ մինչեւ որ մարտ 15ին Ուիլսոն Եւրոպա վերադարձաւ: Ուիլսոն շատ բան փոխուած տեսաւ Փարիզի մէջ: Բնական է որ զօրավար մը որ կը լքէ բանակը եւ ամիւ մը վերջը կը վերադառնայ բանակատեղին՝ մէկէ աւելի անակնկալներու պէտք է պատրաստուի: Գաղտնիք մը չէր որ Ազգերու Դաշնակցութիւնը հոգեվարք էր: Ուստի Ամերիկայի նախագահին առաջին գործը եղաւ պաշտօնական ղեկոյց մը հրատարակել տալ հերքելով Ամերիկայի եւ Դաշնակիցներու վերադրուած տարակարծութիւնները, եւ աւելցնելով որ առանց Ազգերու Դաշնակցութեան ինքը բնաւ մտքէն չէր անցրներ հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրել: Բայց ի դուր կը սլայքարէր Ուիլսոն: Յորչափ ան ունենար իր կըստակը Ամերիկայի հանրային կարծիքը, ներքի էր իրեն Անգլիոյ դէմ մտաբանելու յոյսին մէջ

յամատիւ. զէպքերը չուշացան զինքը համոզելու թէ այդ յոյսը դատապարտուած էր յօդս ցընդելու:

Ամերիկայի մէջ հակազդեցութիւնը սկսած էր ձայնը լսելի ընել: Հանրային կարծիքը կը ջղադրգոուէր, «Ի՞նչ գործ ունի Ուիլսոնը եւրոպայի գործերուն խառնուելու» կը պոռչտային թէ՛ գործի մարդիկ եւ թէ՛ քաղաքական կուսակցութիւնները: Ամերիկեան մամուլը ձայնակցելով Անգլիականին ճակտէն կը հարուածէր Ուիլսոնը. Եւրակոյտին մեծ մասը բացէ իրաց կ'ամբաստանէր Ուիլսոնը թէ փոխանակ ժամ առաջ հաշտութիւնը կնքելու գործնական հիմերու վրայ, ան կ'երկարածէր պատերազմական վիճակը իր օդային ծրագիրներուն յառաջ բերած անօդուտ վէճերով:

Բնական է Ուիլսոնը բոլորովին բարոյալքուեցաւ երբ համոզուեցաւ թէ ինք այլեւս զահրեղէց կայսր մըն էր: Արդարացի կամ ոչ, այդ զահրեղէցութիւնը աւելի ստորնացնելու քան, բարձրացնելու բնոյթն ունէր Ամերիկայի վարկը յաշտ քաղաքակիրթ աշխարհի: Եւրակուտականներուն յարձակումները նախատեսել կուտային թէ Ամերիկա լրջօրէն չէր մտադրեր Քօմինթէթը վաւերացնել: Ամէն անգամ որ միջազգային կնճառտ խնդիր մը լուծելու համար հրապարակ եկած է, Ամերիկա գրեթէ միշտ ինքզինքը վարկաբեկած է: Ամերիկեան գործադիր իշխանութեան եւ Եւրակոյտին միջեւ սահմանադրական յարաբերութիւնները այնքան խախտուած կամ առաձգական են որ առաջնոյն որոշումը բնաւ գրաւական մը չէ թէ երկրորդը պիտի վաւերացնէ զայն: Անշուշտ ամէն երկրի մէջ վերի եւ վարի Սենեակներուն միջեւ անհամահմայութիւնները յաճախակէպ են. բայց մինչ ուրիշ երկիրներու մէջ վարի Սենեակէն ընդունուած մէկ քաղաքականութիւնը 75% վերի Սենեակէն հաւանութեան կ'արժանանայ, Ամերիկայի մէջ ճիշդ հակառակը տեղի կ'ունենայ: Ուե՛լ օտար կառավարութիւն որ ամերիկեան պաշտօնական լիազօրի մը հետ բանակցի, երբեք չի կրնար վստահիլ Ամերիկայի պատուոյ խօսքին կամ ստորագրութեան: Այս

աւանդութիւնը լսիստ անպատուարեր եղած է Ամերիկացւոց՝ միջազգային վստահութեան տեսակէտով:

Ամերիկայի մէջ Ուիլսոնի դէմ ծայր տըւող հակառակութեան պարագլուխներն էին Հիչքօք, Պորա, Բուլթ, Թաֆթ, թէեւ այս վերջին երկուքը աւելի բարեացակամ: Այս չորս ծերակուտականները որ Ամերիկայի Եւրակոյտին 2)3ին կարծիքը կը ներկայացնէին, բուն կերպով յարձակեցան Քօմինթէթին 10րդ յօդուածին դէմ: Այս այն յօդուածն էր որ Ֆրանսայի կը խոստանար անգլեւամերիկեան աջակցութիւնը ապագայ սեւէ յարձակման դէմ: Ամերիկացի ծերակուտականները միանգամ ընդ միշտ կը սլահանջէին վերադառնալ Մընրօի քաղաքական ուխտին որ կը պատուիրէր ուղղակի կամ անուղղակի երբեք միջամուխ չըլլալ եւրոպական գործերու մէջ: Մինչեւ 1914 Անգլիացիք ալ յաւանած էին կիրարկել նոյն քաղաքականութիւնը եւ կը կոչէին զայն «splendid isolation». Ժամանակի աւելը սրբած է եւ միշտ պիտի աւել սրբէ ազգերու նեղմիտ եւ ետասէր հաշիւները. քանի զօրանայ քաղաքակրթութիւնը, նոյն համեմատութեամբ պիտի աստուանայ ազգերու իրարմէ փոխադարձ կախումը:

Ամերիկացի բմբոստ ծերակուտականները վերջին ծայր անհաճոյ կացութեան մը մատնեցին իրենց նախագահը: Եթէ Ուիլսոն ամերիկեան հանրային կարծիքին տեղի տար, ահաւոր վայնասուն մը պիտի փրցնէին զաշնակիցները. չէ՞ մի որ Անգլիա, Ֆրանսա, Իտալիա եւ Ճարոն ամենազոյզն պատրուակ մը կը փնտռէին Ազգերու Դաշնակցութիւնը Զարդ ու փշուր հանելու: Ի՞նչ անմարսելի նուաստացում Ուիլսոնի համար՝ իր թքածը լզել եւ քթին խնդացնել տալ. բայց որքան ալ անտանելի ըլլար զաշնակիցներու ծաղր ու ծիծաղը, հարկ զօրէնս լուծանէր. պէտք էր հպատակիլ ծերակուտականներուն հրահանգներուն կամ աւելի հրամաններուն միջին ճամբայ կամ ելք չկար: Ապրիլ 15ին Ուիլսոն հետեւեալ եւկու ումբերը պայթեցուց.

1. Թէ ինչ որ ըլլան Քօմիտէնի տրամադրութիւնները, Միացեալ Նահանգները միշտ ազատ պիտի ըլլան գործելու ըստ Մընրօի պատուէրներուն:

2. Թէ Միացեալ Նահանգները իրաւունք պիտի ունենան 10 տարի վերջ Ազգերու Դաշնակցութենէն քաշուելու:

Դիւրաւ կրնայ երեւակայուիլ դաշնակիցներու բանակատեղւոյն մէջ տիրող խուճապը: Եռլզումը իր դազաթնակէտին հասած էր մասնաւոր ֆրանսական քաղաքական եւ զինւորական շրջանակներուն մէջ: Վերոյիշեալ երկու պայմանները կ'ոչնչացնէին Ֆրանսայի խոստացուած զինւորական աջակցութիւնը: Մընրօի օրէնքը երկսայրի թուր մըն էր. ան կը պատուիրէր Ամերիկայի՝ եւրոպական կնճիռներու մէջ ձեռնպահ մնալ, եւ միեւնոյն ժամանակ կը դրանար Եւրոպայի ունէ իրաւունք ամերիկեան գործերու մէջ միջամտիլ ըլլալ ունէ պատրուակի տակ: Ամերիկայի դիմափոխութիւնը անքան բուռն վիճաբանութիւններու տեղի տուաւ որ հաշտութեան ժողովը մազապուր ազատեցաւ զլիսիւսյի շրջէլէ: Գոուրտուքը տասնութր օր շարունակեց, ապրիլ 23ին դաշնակիցները որոշեցին ընդունիլ Ուիլսոնի առաջարկները: Այս որոշումը եղաւ հինգերորդ դամը հաշտութեան դաշնագրին դազադին:

Քանի Ուիլսոն, Լօյտ ձօրձ եւ Քլէմանսօ համաձայն էին տեսականին մէջ, զիրենք բաժնող անդունդը այնքան կը լայնար գործնականին մէջ. Ուիլսոն կը փափաքէր ապահովել աշխարհի խաղաղութիւնը հիմնուած Մեծն Բրիտանիոյ ծովային գերակշռութեան վրայ. Քլէմանսօ կը յամառէր ձեռք բերել այդ հաշտութիւնը հիմնուած Ֆրանսայի ցամաքային գերակշռութեան վրայ. իսկ Իտալիա՞, ան ալ էմիգրիւրիզմի տարրեր թմրուկ մը կը չալէր: Հիմնովին տարբեր երեք ուրոյն քաղաքականութիւններ կը ծառանային իրարու դէմ: Զինադադարը կնքուելէն ի վեր չորս ամիսներ անցած էին եւ դեռ ո'չ հաշտութիւն կար եւ

ո'չ ալ խաղաղութիւն: Պօլշեւիկեան սեւ ամպերը կը կուտակուէին արեւելեան հորիզոնին վրայ, Հունգարիոյ մէջ յեղափոխութիւնը պայթելու վրայ էր. Անգլիոյ մէջ գործադուլերու թիւը աճարեկիչ հանգամանք մը կը ստանար. Իերմանիա եւ Աւստրիա անդունդին եղերքը հասած էին արդէն: Դաշնակից նախարարապետներու մտահոգութեան է'ն կարեւոր եւ անմիջական նիւթը կը կազմէր զէնքի տակ գտնուած միլիոնաւոր զինւորներու ջղադրգոութիւնը: Եթէ պօլշեւիկութեան մըրիկը յաջողէր յուզել այդ բարոյալքուած միլիոնաւոր մարդկային ալիքները, արհամարհուած եւ ծաղրուած աւետարանիչներուն ահաւոր մարդաբնութիւնը կրնար իրականանալ: Աթթիւր մը իսկ պիտի ազդուէր այս տեսակ ուրուականի մը սարսափէն: Դրամի եւ արիւնի չորս տարուան անլուր եւ անզուգական զոհողութիւններու վաղորդայնին՝ երբ մարդկութեան սպառնացող պատուհասին ահօնիութեանը վերահասու եղան դաշնակից նախարարապետները, զայլէն փախչող ահարեկած ոչխարներու պէս ժամ առաջ հաշտութիւն կնքելով աշխարհ խաղաղեցնելու ելան, բարձի թողի ընելով իտալապաշտութեան բոլոր օդաբանութիւնները: Ամէն ազգ հրաւիրուեցաւ իր պահանջները ներկայացնել իրենց վերջնական ձեւին տակ: Դիւրահասկնալի պատճառներով առաջնութիւնը տրուեցաւ Ֆրանսա-ի:

Քլէմանսօ հաշտութեան բարոյական հայրն էր. անոր անկէր սեղանի վրայ դնել Ֆրանսայի պահանջամուրհակը: Այդպէս չեղաւ: 1919 մարտ 14ին յանուն Ֆրանսայի Փօշ ներկայացուց իր հայրենակիցներուն զինւորական քաղաքական, ելմտական եւ տնտեսական պահանջներուն հաշիւը յուշագրի մը մէջ ամփոփուած: Այդ յուշագիրը կը պահանջէր որ Ֆրանսա ըլլայ Հռենոսի պահապանը: Հոհնցօլէրներու Wacht am Rhein Ֆրանսայի պէտք էր փոխանցուիլ: Դարերէ ի վեր Հռենոսը Ֆրանսայի զինւորական կրօնքը եղած էր. Հռենոսի ձախ եղերքը Լուի ՓԴ-ի, Լուի ՓԵ-ի,

Պօնաբարդի, հին և նոր աշխարհականներու աւետարանը կը կազմէր. Հռենոսի վրայ Ֆրանսայի դիրքը միանգամ ընդմիշտ ամրապնդելու համար Ֆօշ յղացած էր Գերմանիան զինուորական շղթայով մը չըջապատելու ծրագիրը, յենլով Փոլոնիոյ, Չեքոսլովաքիոյ և Սերպիոյ դաշնակցութեան: Ժ՛. դարու սաղմավարութիւնն էր որ կը վերածնէր: Այս քաղաքականութեան ուժ կուտար Փուանքարէ և ո՛չ թէ Քլէմանսօ. ծերունի վազրը հետանալով Փուանքարէի ուղեգծէն, կը յամառէր վարիլ Անգլիոյ և Ամերիկայի: Փուանքարէ, Ֆրանսայի ազգային ապահովութեան խնդիրը կ'ուզէր լուծել վստահելով Ֆրանսայի թուրին, Ֆրանսայի բազուկին և Ֆրանսայի քսակին: Քլէմանսօ վտանգ մը կը նշմարէր այս ուղղութեան մէջ և խոհեմութիւն կը համարէր չանարգել Անգլիոյ և Ամերիկայի բարոյական աջակցութիւնը: Ուշ կամ կանուխ ժամանակը պիտի վճռէ թէ ո՞վ աւելի հետատես և խորատես եղած է, Քլէմանսօ՞ թէ Փուանքարէ: Մենք չարունակենք մեր պատմութիւնը: Քաղաքական գետնի վրայ, Ֆօշի յուշագիրը ֆէտէրալիզմը կը ջատագովէր. այդ կը նշանակէր Պիղմարքի շինած շէնքը փլցնել և Գերմանիան վերածել փոքր տէրութիւններու: Պարզ էր նպատակը այս առաջարկին — չկողքացնել Փրուսիան: Գալով տընտեսականին Գերմանիա մշտնջենապէս Ֆրանսայի պիտի վերադարձնէր Ալգաս-Լօռէնը և առժամապէս ալ Սաարը, Սիլէզիան ալ պիտի կցուէր Փոլոնիոյ. Գերմանիա իր բոլոր գաղթականներուն հետ միասին պիտի յանձնէր նաեւ իր առեւտրական նաւատորմը: Հետեւեալ թրւանշանները կը ճշդեն Գերմանիոյ տնտեսական կողուցումը.

- 11% իր ժողովուրդէն
- 15% իր երկաթուղիի գիծերէն
- 61% իր գինիի ճարտարարուեստէն
- 12% իր ածուխի հանքերէն
- 80% իր երկաթի հանքերէն
- 33% իր մետաղագործութենէն
- 30% իր հիւսուածագործութենէն

Եւրոպական մարդին մէջ Գերմանիա պարտէր վճարել պատերազմի ամբողջ ծախքերը և հատուցումներու փոխարժէքը: Գերմանիոյ զինուորական, քաղաքական և տնտեսական ջլատումը կատարելագործելու համար Ֆրանսա կը պահանջէր ազդու հակակշիռ մը Գերմանիոյ նաւարաններուն, զինարաններուն և պատերազմական նիւթ հայթայթող գործարաններուն վրայ:

Ֆրանսան՝ խրատուած պատմութեան կրկնակի դասերէն, ամէն իրաւունք ունէր դողալու Փրուսիայի վազրէն: Յորչափ այդ վազրը պահէր իր ճիրանները և ակոսները, չկար Ֆրանսայի համար ո՛չ հանգիստ և ո՛չ ալ ապահովութիւն: Ուիլսոն և Լօյտ Ճօրճ անկեղծօրէն կ'ըմբօնէին և կը գնահատէին Ֆրանսայի մըտատանջութիւնները. բայց անկոս-սաքսօն աշխարհը ունէր իր սեփական շահերը և հաշիւները: Ամերիկայի հաշւոյն չէր գար որ Գերմանիա ջախջախուի: Եթէ Գերմանիա կորսնցնէր իր արտադրող և սպառող ուժերը, անհնար կ'ըլլար իրեն՝ պարտքերը վճարել: Ամերիկացոց գլուխը չէր մտներ թէ ի՞նչպէս կարելի էր կոփը մեղցնել և միանգամայն անկէ կաթ չթել. իսկ Անգլիա իր գլխանագիտութեան աւանդական պահանջները նկատի առնելու ըստիպուած էր: Անգլիացիք չէին կրնար հանդուրժել որ Եւրոպայի հաւասարակշռութիւնը խախտէր, խիստ տկար Գերմանիայով և շատ զօրաւոր Ֆրանսայով մը: Որպէս զի նժարը Ալպիոնի ձեռքը մնար, ցամաքային Եւրոպայի ուժերը առաւել կամ նուազ պէտք է համեմատէին Եւրոպայի: Ուրեմն Ամերիկայի, Անգլիոյ և Ֆրանսայի շահերը տրամագծօրէն կը հակառակէին:

Շահերու այս անհաշտելիութիւնը դուրբացաւ տխրանական մենամարտի մը ընդմէջ Ուիլսոնի, Լօյտ Ճօրճի և Քլէմանսօի: Քանի՞ քանի՞ անգամներ երեքն ալ սպառնացան հրաժարիլ կամ մեկնիլ: Զիրար խաբելու, զիրար վախցնելու և զիրար քնացնելու ի՞նչ խորամանկ միջոցներ գործադրուեցան: Հանրութեան ջղազգիւցումներ տակաւ առ տակաւ զայրոյթի

կը դառնար: Ուիլսըն, Լօյտ ձօրճ եւ Քլէմանսօ
այլ եւս կորսնցուցած էին դաշնակից ժողո-
վուրդներու մօտ վայելած յարգանքներն եւ հա-
մակրանքներն: Թէ՛ Ամերիկայի թէ՛ Անգլիոյ եւ
թէ՛ Ֆրանսայի մէջ յուսահատութեան խորունկ
որոտումներ կը լսուէին որոնք գուշակել կու-
տային թէ վերոյիշեալ երեք կուռքերուն օրերը
համբուած էին: Ամերիկայի Ծերակոյտը Ուիլ-
սընի դէմ, Անգլիոյ Ազատականները Լօյտ ձօր-
ճի դէմ, Ֆրանսայի զինուորական կուսակցու-
թիւնը Քլէմանսօի դէմ, խաղաղութեան խորհր-
դաժողովը՝ Ատլանտեանի մէջ մերկալից փո-
թորիկի մը բռնուած առաջատանաւի մը վի-
ճակը ստացած էր: Կացութիւնը ամենէն աւելի
սպառնական դարձած էր Ֆրանսայի մէջ. հոն
զինուորականները, մղուած Ֆօշէն եւ քաջաւեր-
ուած Փուանֆարէէն, բացէ ի բաց ասպարէզ կը
կարդային Քլէմանսօին: Զինուորական Ֆրան-
սայի մղձաւանջը պօլշէիկութիւնն էր: Դաշ-
նակիցներու անբուժելի հակամարտութիւննե-
րը Գերմանիան եւ Հունգարիան պօլշէիկու-
թեան անգունդին եզերքը բերած էին. Հունգա-
րիոյ մէջ կառավարութիւնը արդէն տապալած
էր. Պելա-Քուն, պօլշէիկներու վարձկան բախ-
տախնդիրը, յաջողած էր կառավարութեան ղե-
կը ձեռք առնել: Ի՞նչ անախորժ անակնկալներ
չէին կրնար պայթիլ Ֆրանսայի գլխուն եթէ
Գերմանիա եւս իյնար պօլշէիկութեան ծուղա-
կը: Ֆօշ ծրագրած էր Տանցիկէն զինուորական
գործողութիւններու ձեռնարկել պօլշէիկու-
թեան դէմ: Անգլիոյ եւ Ամերիկայի ընդդիմու-
թիւնը ջուրը ձգեց այս ծրագիրը: Երկրորդ ան-
գամ Ֆօշ ծրագրեց Լեմպէրկէն յարձակիլ Ռու-
սիոյ դէմ: Դարձեալ Անգլիա եւ Ամերիկա ընդ-
դիմացան: Ֆօշի երրորդ ծրագիրն եղաւ Օտե-
սայէն յարձակիլ ճերմակ Ռուսերու եւ Յոյնե-
րու աջակցութեամբ, կրկին Անգլիա եւ Ամերի-
կա «երբե՛ք» պատասխանեցին: Կատրած Ֆօշ
այս անգամ որոշեց իր հաշուոյն եւ ինքնագլուխ
գործել. հարկ չկայ յիշեցնել ընթերցողին Վը-
սանկելի արշաւանքին ողբալի հետեւանքները:

Այս իրադարձութիւնները այնքան դառնա-

ցուցած էին դաշնակիցներու յարաբերութիւն-
ները որ աջ ու ձախ վախեր սկսան յայտնուիլ
որ մի գուցէ Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսա-
յի միջեւ տեղի ունեցող անդէն պատերազմը
վերջ ի վերջոյ զինեալ կռիւի վերածուի: Ընկ-
նումի առաջին նշանը տուաւ Ուիլսըն. ջղային
սխաթմը այնքան խաթարուած էր որ Ամերի-
կայի նախագահը անկողին ինկաւ ապրիլ 2ին:
Ապրիլ 3ին Ուիլսըն հազի այնքան սաստիկ
նոպաներ ունեցաւ որ պահ մը կասկածեցնել
տուաւ թէ իր սնունդը նպատակաւոր կերպով
թունաւորուած էր: Ամէն պատահականութեան
դէմ պատրաստ գտնուելու համար ամերիկեան
պատուիրակութիւնը հեռագրեց Ամերիկա որ
նախագահին նաւը անմիջապէս ճամբայ ելլէ
դէպ ի Հաւր՝ զիրենք հայրենիք վերադարձնե-
լու:

Ամերիկացիներուն վերադարձը հաշտու-
թեան ժողովին վերջնական սնանկութիւնը կը
ծանուցանէր: Այս լուրը ոչ միայն Փարիզի այլ
աշխարհի բոլոր մայրաքաղաքներուն մէջ ըզ-
գայացունց արձագանգ մը գտաւ: Թող երթա՛ր
բարով Ուիլսըն. լաւ, բայց հետեւանքները:
Այդ հետեւանքները այնքան զարհուրելի կըր-
նային ըլլալ որ Քլէմանսօ եւ Լօյտ ձօրճ պար-
զապէս կը սարսափէին զանոնք ի նկատի առ-
նել: Եթէ հաշտութեան ժողովը ջուրը իյնար,
երկու անմիջական վտանգներ կը սպառնային:
Առաջինը պատերազմի վերարձարժման կարե-
ւութիւնը. երկրորդը՝ պօլշէիկութեան յաղ-
թանակի հաւանականութիւնը: Պօլշէիկեան
վտանգը Դամոկղէսի թուրին պէս կ'երե-
ւար Փարիզի խորհրդաժողովին գլխուն վը-
րայ: Իբրեւ թէ Գերմանիա էր Փարիզի խորհր-
դակցութեանց գլխաւոր առարկան. ստոյգ էր
թէ Փարիզ շատ աւելի կը զբաղէր Մոսկուայով
քան Փրուսիայով: Ինչո՞ւ պօլշէիկութիւնը
մահու կենաց խնդիր դարձած էր. սա պարզ
եւ ընտիր պատճառաւ որ փրուսիական վազրը
զգետնուած էր մինչ պօլշէիկ հիգրան ղեռ նոր
զլուխը կը բարձրացնէր: Ահա ինչո՞ւ Լօյտ
ձօրճ, Քլէմանսօ եւ ընկերութիւն ստիպուեցան

զոհել պօղչեւիկ խորանին առջեւ ամէն շահ, ամէն հաշիւ, ամէն յոյս եւ զործը եղած տեղը կապել: Այս որոշումը կը բացատրէ Վէրսալի դաշնագրին այն բաղմամբիւ կարկտութիւնը որոնց ամբողջութիւնը արգասարեր գետին մը պատրաստեցին դալիք պատերազմին:

Երեք խնդիր Վէրսալի դաշնագրին սիւները կը կազմէին. հատուցումներ, ապահովութիւն եւ Սաարի ածխահանքերը: Երրորդը է՛ն նուազ փշոտն էր: Ուստի խոհեմութիւն էր այս երրորդը ընել փորձաքարը դաշնակիցներուն զիջողութեան ոգւոյն: Ի՞նչ էր Սաարի խնդիրը. Ֆրանսա կը պնդէր թէ ամէն իրաւունք ունէր այս հողամասը տնտեսապէս եւ քաղաքականապէս կցել՝ հիմնուելով 1814ի սահմաններուն վրայ. Ուիլսոն եւ Լոյտ ձօրճ մերժեցին Քլէմանսօի պահանջը, եւ արտայայտուեցան ի նըպաստ առժամեայ գրաւման՝ որոշ պայմանաժամով: Անգլեամերիկեան միացեալ ճակտին դէմ Ֆրանսա ստիպուեցաւ տեղի տալ: Դաշնակից ըմբիշները անցան հատուցմանց: Այս գետնին վրայ Ուիլսոն պարտուեցաւ: Ֆրանսա կ'ուզէր անորոշ թողուլ թէ՛ Գերմանիոյ վճարելիք դումարը եւ թէ՛ վճարման ժամանակամիջոցը: Այս երկուքին ճիշդ հակառակը պահանջեց Ամերիկա: Դուրս կը մնար Անգլիա: Մեղիկի նըման սահող եւ սայթաքող Լոյտ ձօրճը ուժ տուաւ Քլէմանսօի եւ ապահովեց Ֆրանսայի յաղթանակը: Մինչեւ այսօր Ամերիկացիք չեն կրօցած ըմբռնել թէ ի՞նչ խորհրդաւոր պատճառներով Լոյտ ձօրճ Ֆրանսայի ձայնակցեցաւ այս խնդրոյն մէջ: Կարգը եկաւ ապահովութեան կնճիռին. հոս ո՛չ Ֆրանսա եւ ո՛չ ալ Ամերիկա կրցան իրենց խօսքը քալեցնել, որովհետեւ Անգլիա ո՛չ մէկուն եւ ո՛չ ալ միւսին կողմը բռնեց: Անգլիացիք երբ իրենց նպատակին հասնին, գիտեն հիմնովին մաքրել խնդիր մը. հակառակ պարագային ծայրէ ի ծայր կը խառնակեն դայն: Ապահովութեան խնդրոյն մէջ Ֆրանսա իրաւամբ կը պահանջէր Ամերիկայի եւ Անգլիոյ անվերապահ զինուորական աջակցութիւնը Գերմանիոյ կողմէ յանկարծական յար-

ձակման մը դէմ: Ամերիկա պատրաստակամ դտնուեցաւ Ֆրանսայի առաջարկին ընթացք տալու, պայմանաւ որ տասը տարեկէն իրաւունք ունենայ Լիկայէն հրաժարելու եւ թէ Մընրօի օրէնքները անադարտ մնան իրենց կիրարկմանը մէջ հանդէպ Էրոպական ունէ՝ խնդրոյ կամ վէճի լուծման: Անգլիա ալ սկզբունքով ընդունեցաւ Ֆրանսայի առաջարկը, դուրս թողլով դաղթաւայրերը, որպէս զի յարմար դատած պարագային յետագարձ քայլ առնելու բաց դուռ մը ունենայ: Գալով Հոնոսի ձախ եղերքին, միշտ Ֆօշի եւ Փուանքարէի ազդեցութեան տակ՝ Ֆրանսա կը յամառէր զայն գրաւման տակ պահել մինչեւ 1950: Անգլիոյ եւ Ամերիկայի առաքուածութիւնները 1935ի իջեցուցին այս թրուակներ:

Ապրիլի վերջերը վերջապէ՛ս ծագեցաւ հաշտութեան արեւը Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ: Պատմութեան աւագ դէպքերուն ամենաաւագը նկատուելու արժանի բերկրանքի լուր մըն էր այս, բայց չորս ամիսներէ ի վեր այս տեսակ բերկրառիթ լուրերու յաջորդող անախորժ անակնկալներու շարքը այնքան եղած էր որ քաղաքակիրթ աշխարհի թերահաւատութիւնը օրուան հիւանդութիւնը դարձած էր:

Ուիլսոն այնպէս կը յուսար թէ անգամ մը որ Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ առերեւոյթ համերաշխութիւնը տիրէր, Իտալիա իսկոյն պիտի դադրէր ժողովին չփացած աղան ըլլալէ: Ընդհ հակառակը պատահեցաւ. իտալական խնդիրը շատ աւելի ծանձրացուցիչ քաշքշուքներու տեղի տուաւ քան Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի շահամոլութեանց առթած հրճուածքները: Տեղի չկայ զարմանալու. Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միութիւնը ջրախառն քարիւղ էր, ինչպէս կ'ըսեն անգլիերէն: Ուիլսոնի իտէալները եւ անգլեւֆրանսական աշխարհային նիւթական շահերը այնքան հեռու էին իրարմէ որքան երկու բեւեռները: Այս ցաւալի ճշմարտութիւնը, որուն լիովին իրազեկ էին Իտալացիք, ընտիր առիթ մը կ'ըն-

ծայէր խտալական պատուիրակութեան իրենց հզօր դաշնակիցները իրարու դէմ խաղցնելու եւ անոնցմէ փրցնելու առաւելագոյն շնորհներ: Դժբախտաբար Քալուրի արժէքն ունեցող տաղանդներ կը պակսէին Իտալիոյ: Օրլանտօ եւ Սօննինօ ոչ միայն չկրցան առիթին պահանջած բարձրութեան հասնիլ, այլ զիրար չէզոքացընելով ազգային շահերը անձնական կրքերու աւելիչ մրցումին ենթարկեցին: Եթէ Իտալացիք Փարիզի մէջ ճարոնցիներու չափ հաստատամիտ եւ յստակատես գտնուէին, շատ հաւանական է իրենք տանէին դիւանագիտական ամենափայլուն յաղթանակը:

Իտալիա հաշտութեան ժողովի սրահը մը տաւ որոշ ծրագրով մը, իր պահանջները հիմնելով Լոնտոնի դաշնագրին վրայ: Այդ դաշնագիրը կ'ընդունէր Իտալիոյ առանձնաշնորհնալ զիրքը Ազրիականի մէջ. նոյն դաշնագիրը Իտալիոյ կը խոստանար կատարեալ հաւատարութիւն տնտեսական գետնի վրայ Ափրիկէի եւ Ասիական Թուրքիոյ մէջ: Իտալիա արժեցնել տրւած էր իր իրաւունքը այս նուէրներուն: Ֆրանսա ծերացած եւ ծերութեանը մէջ խաղաղութիւն, հանգիստ եւ ապահովութիւն փնտռող երկրի մը տպաւորութիւնը կուտար: Իտալացիք բազմամէն, ժրջան եւ կորովի ազգի մը տպաւորութիւնը կուտային, մանաւանդ հիւսիսը: Թրիէսթէ, Ֆիուէ, Էն. ընտիր ապադայ խոստացող նաւահանգիստներ Էն, թէ Է այս երկուքին եւ ո'չ մին կրնայ չափուիլ Միլանի հետ: Այս քաղաքը, իր ազատական մամուլով որուն գլուխը կը գտնուին «Քօրրիէրէ տելլա Սերա», «Սեքօլօ», Էն., Իտալիոյ մտաւորական, տնտեսական եւ ճարտարարուեստական վերածնութեան կեդրոնը կրնայ նկատուիլ: Բայց, ինչպէս բախք, միջազգային պատուանդանին վրայ ամուր կուտան մըստանալու համար Իտալիա պէտք ունէր Քալուրի մը, Թալէրանի մը կամ Տիլլրայէլիի մը. իբր նախարարապետ Օրլանտօ փայլուն համալսարանական մը եւ ճէնթըմէն մըն էր, բայց չէր հաւասարեր ո'չ Ուիլսոնի, ո'չ Լօյտ Ճօրճի եւ ոչ ալ Քլէմանսօի: Օրլանտօ չունէր լիտերի մը ներշնչող տաղան-

դը: Ինչպէս բոլոր «խաղօլօ» քաղաքագէտները, ան չինուած էր աւելի բամպակէ քան երկաթէ: Բոլորովին տարբեր խմոր ունէր Սօննինօ. Իտալիոյ արտաքին գործոց նախարարը պաղարիւն եւ հաստատամիտ էմփիրիալիստ մըն էր. հօրը կողմէ Սկոլտիացի եւ մօրը կողմէ հրեայ, Սօննինօ շատ աւելի ծանր կը կշռէր իրապաշտ աշխարհի նժարին մէջ քան Իտալիոյ նախարարապետը: Օրլանտօ գիտէր խօսիլ, Սօննինօ գիտէր գործել: Եթէ երկրորդը եղած ըլլար իտալական պատուիրակութեան պետը, Իտալիա շատ աւելի փայլուն դափնիններ կրնար չահիլ տնտեսական եւ դիւանագիտական կրկնակ մարզերուն մէջ:

Իտալական պահանջներուն հիմը կը կադմէին երկու կարեւոր խնդիրներ — Աւստրիականը եւ Սերպիականը: Գերմանական եւ աւստրիական խնդիրները անբաժան էին: Այս էր Իտալիոյ տեսակէտը: Սօննինօ յաջողած էր ընդունիլ տալ իտալական պահանջը Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի: Սկիզբները, երեք մեծերը համաձայն էին աւստրիական դաշնագիրը գերմանականէն անջատել: Այս կարգադրութիւնը խորագէտ յուզեց Իտալիոյ հանրային կարծիքը: Անգամ մը որ գերմանական խնդիրը լուծուէր, զէնքի տակ գտնուող դաշնակից բոլոր բանակները պիտի ցրուէին: Ինչպէս այն ատեն Իտալիա պիտի կարենար պարտադրել իր կամքը Աւստրիոյ: Շատ աւելի փշոտ էր սերպիական կամ եռկօսլավ հարցը: Իտալիական պէճը Փարիզի եւ Հոռօի դարաւոր նախանձութիւնները կ'արթնցնէր: Թրենթինօ եւ Պրեններ Իտալիոյ տրուեցան առանց վիճարանութեան. բայց ինչպէս լուծել Ֆիուէի կնճիւրը, կամ աւելի՝ հանելուկը: Յուսահատելու տեղի չկար: Ուիլսոն պատերազմ տեսած զինուոր մըն էր այլ եւս. Սաարի եւ Տանցիկի ճակատամարտները կրթած եւ կարծրացուցած էին զինքը: Ամերիկեան յանձնաժողով մը կազմուեցաւ որուն անդամներուն կէսը, յենլով ցեղազրական տուեալներու վրայ, ի նպաստ Սերպիոյ արտայայտուեցան. իսկ մնացեալ կէսը ռազմագիտական եւ

առևտրական նկատումներով խտալական տե-
սակէտին հակեցան: Միջին ճամբայ մը կար
- Ծիումէն միջադպին բաց նաւահանգիստ
հոշակել: Տեսականին մէջ ականջի այնքա՛ն
բանաւոր հնչող այս լուծումը գործնականին
մէջ երբեք չէ յաջողած:

Իտալացիք Սերպերուն ընդդիմութեան ե-
տեւը կը տեսնէին Ծրանսայի ստուերը: Մանր
նախատինքներ կը տեղային Ծրանսայի հաս-
ցէին: Իտալիոյ մէջ հակաֆրանսական ցոյցերը
կատաղութեան սահմանը հասած էին: Բնական
է Ծրանսա չէր կրնար հաշտուիլ խտալական ծո-
վային եւ առևտրական մրցումը զօրացնելու
հաւանականութեան: Անգլիա, միշտ հաւատա-
րիմ իր աւանդական քաղաքականութեան, բնաւ
դժգոհէր պատճառ մը չունէր ցորչափ երկու
լատին քոյր ազգերը չուն կատու մնային: Հա-
մոզուելէ վերջ որ իր անձնական հեղինակու-
թիւնը չէր բաւէր անելէն դուրս գալու, Ուիլ-
սըն կոչ բրաւ Լօյտ ձօրճի եւ Քլէմանսօի միջ-
նորդութեան: Իւրաքանչիւր կողմ խսկոյն դուրս
տուաւ իր գոյնը: Անկողմնակալութեան դիմա-
կին տակ Քլէմանսօ Ուիլսընի գիրկը նետ-
ուեցաւ: Լօյտ ձօրճ Լօնտոնի դաշնագիրը
պատրուակ բռնելով Իտալիոյ քայլերուն հետե-
ւեցաւ: Բայց Ամերիկա չէ՞ր միթէ որ կը մեր-
ժէր զազանի դաշնագիրները իր անընդունե-
լի: Որով կ'ունենայինք խիստ զաւեշտական
կացութիւն մը: Նախ կար Ուիլսըն որ 100%
հակառակ էր զազանի դաշնագիրներուն. յե-
տոյ կուգար Իտալիա որ 100% զազանի դաշ-
նագիրներուն գործադրութիւնը կը պահանջէր:
Անգլիա 75% կողմնակից էր այդ դաշնագիրնե-
րուն. Ծրանսա 50% համամիտ էր մնացեալ երե-
քին Քառսային էր դրութիւնը: Իտալական պատ-
ուիրակութիւնը կը սպառնար մեկնիլ: Ուիլսըն
կը սպառնար հրապարակել կացութեան խայ-
տառակութիւնը:

Ճարահատ՝ Իտալացիք մեկնեցան Հոմ, խորհրդարանէն նոր լոյս եւ նոր ուղի հայցելու:
Պլըֆ մըն էր այս: Իտալացւոց բուն նպատակը
խնդիրը ձգձգել էր: Լօյտ ձօրճ լծուած էր ի-

տալական կառքին: Փայտ մը Ուիլսըն եւ քար
մը Քլէմանսօ դրած էին այդ կառքին անխնե-
րուն առջեւ: Դիւանագիտութիւնը մէկ միջոց
գտած էր հակառակորդները բարոյալքելու,
այդ ալ ձգձգումն էր: Երբ Մայիսի սկիզբը Յո-
լանտօ եւ Սօննինօ Փարիզ վերադարձան, կա-
ցութիւնը նոյնն էր: Վարագոյրին ետեւը գոր-
ծող անձերը անդրդուելի կը մնային: Իտալիա
վճռեց նժարը ձեռք առնել եւ ինքն խել արձա-
կել դատաւիճիւր: Իտալական զօրադունդեր յա-
ռաջանալով գրաւեցին Քլալէնֆուրթը: ՏՄն-
նունցիօ իր կամաւորներով Ծիումէ մտաւ: Ի-
տալական զրահաւորներ Իզմիրի առջեւ խարս-
խեցին ծանօթ նպատակներով: Զինուորական այս
չարժումներուն նպատակն էր դաշնակիցները
կատարուած իրողութեանց առջեւ դնել: Դիւրին
էր զանոնք արդարացնել դիւանագիտական սո-
վորական բանաձեւերով - ազգային շահերու
սպառնացող վտանգներու պաշտպանութիւն,
ինչքի եւ գոյքի ապահովութիւն, եւն. եւն.:
Իտալիոյ պահանջները կը հիմնուէին երկու
զաղտնի դաշնագիրներու վրայ, որոնց մին,
ինչպէս յիշեցինք, ստորագրուած էր Լոնտոնի
մէջ, իսկ միւսը Սէն Ժան տը Մօրիէն, Ծրան-
սայի մէջ, 1917ին: Առաջինը Իտալիոյ կը նը-
ւիրէր Ատալիան. երկրորդով Իտալիա կը տի-
րանար Ատալիոյ ամբողջ արեւմտակողմին,
մէջը ըլլալով Իզմիրի նաւահանգիստը: Կար
սակայն կէտ մը որ կը կնճռոտէր խնդիրը ծայ-
րէ ի ծայր. Անգլիա եւ Ծրանսա Իզմիրը տուած
էին Իտալիոյ պայմանաւ որ Ռուսիա եւս հա-
մամիտ գտնուէր: Ընթերցողը արդէն տեղեակ
է թէ այս խնդրոյն մէջ Ռուսիոյ ծրագիրը հա-
լեցաւ պօլշէւիկեան հնոցին մէջ:

Հորիզոնը երթալով կ'ամպոտէր երբ Վէ-
նիզէլոս իր տրամաթիք մուտքը գործեց հաշ-
տութեան ժողովին բեմը: Հնարամիտ Կրետա-
ցին իր փայլուն ճարտասանութեամբ գրաւեց
Ուիլսընը: Քլէմանսօ որ դժգոհ էր Իզմիրը Ի-
տալիոյ տրուելուն, անցաւ Յոյներու կողմը,
մինչ Լօյտ ձօրճ յանձին Յունաստանի կարծեց
գտնել այն ունեւիւն որուն շնորհիւ ան կը յու-

սար շաղանակները քաղել թրքական կրակէն: Որով թէ՛ Ամերիկա, թէ՛ Անգլիա եւ թէ՛ Ֆրանսա, երեքն ալ տարբեր յետին մտքերով, յայտարարեցին թէ ի նկատի ունենալով Փոքր Ասիոյ պատմական կապակցութիւնները չին Յունաստանի հետ, Իզմիրը Հելլեններուն անժխտելի իրաւունքն էր:

Իտալացիք որ իրազեկ էին Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ տիրող երկպառակութեանց, անայլալ զինուոր ցամաք հանել ըսկսան: Մայիս 5ին իտալական զօջը կը ծածանէր Ատալիոյ եւ Մարմարիսի մէջ: Այս լուրը ծայր աստիճան վրդովեց դաշնակիցներու մտքի հանգիստը: Ամերիկեան, անգլիական եւ ֆրանսական զրահաւորները ճամբայ կ'լան դէպ ի Իզմիրի ջուրերը, ամէն պատահականութեանց դէմ պատրաստ գտնուելու համար: Լօյտ ձօրճ իր սպասած առիթը գտաւ. իտալական նախաձեռնարկութեան ստեղծած վտանգաւոր կացութենէն պէտք էր օգուտ քաղել միանգամ ընդ միշտ զիւանագիտութեան տոմարներէն մաքրելու համար Արեւելքի բազմադարեան առկախ հաշիւը: Ուիլսոն, Քլէմանսօն եւ Վենիէլլոսը իր սենեակը կանչելով առաջարկեց որ առանց այլ եւ այլի Յոյները գրաւեն Իզմիրը, Ամերիկացիները գրաւեն Կովկասը եւ Ֆրանսացիներն ալ գրաւեն Սուրիան: Անշուշտ Յոյները եւ Ֆրանսացիները խիստ զոհ մնացին Լօյտ ձօրճի առաջարկներէն, որովհետեւ երկուքին ալ ազգային փառքները կը ստանային կատարեալ դոհացում: Ուիլսոն թէեւ պահ մը վարանեցաւ, բայց իր քիմքը անախորժ չգտաւ թրքական կարկանդակին համբ:

Կարծողներ կան թէ իսլամական խրտուիլակը յուզեց կորովի եւ յանդուգն Կալէսցիին երեւակայութիւնը: Երեւոյթները կ'արդարացնէին սա ենթադրութիւնը թէ Լօյտ ձօրճ խարուեցաւ մահմէտական կարծեցեալ վտանգէն: Թէ որքա՞ն աղէտալի եղան այդ պլըֆին հետեւանքները, ոչ ոք ի վիճակի է գնահատել այդ ճշմարտութիւնը որքան Անգլիացին ե... Հայր: Այս պլըֆն էր որ անկարողութեան դատապար-

տեց Անգլիան, անկարողութիւն մը որմէ օգուտ քաղելը ճարպիկութիւն համարեցին դաշնակից մէկ երկու խելացի Գաւիթներ: Այս պլըֆն էր որ յետաձգեց Արեւելքի վերջնական հաշուեյարդարութիւնը նախ ի վնաս Արեւելքցիներու եւ յետոյ Եւրոպացւոց: Թէ ինչպէս խաղացին խաղը, դժուար չէ կուսնել: Հնդկի մահմետականներէ բաղկացած ազդեցիկ պատգամաւորութիւն մը զիմեց յաջորդաբար Լօնտոնի India Officeին, այսինքն հնդկական արտաքին գործոց նախարարութեան եւ Փարիզի խորհրդաժողովին: Այս երկու գիմումներուն նպատակն էր զգացնել Ամերիկայի, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ թէ իսլամական աշխարհը չէր կրնար հանդուրժել որ Պոլիս՝ խալիֆայութեան կեդրոնը՝ քրիստոնեաներու ձեռքը իյնայ: Հընդիկ պատգամաւորները կը յաւակնէին խօսիլ յանուն տիեզերքի մահմետականութեան: Յետագայ դէպքերը ցոյց տուին հնդկական պլըֆին ծիծաղելիութիւնը. Թունուզի, Ալթէրիոյ, Եգիպտոսի, Արաբիոյ, Կովկասի, Հնդկաստանի Հնդկաշինի եւ Զինաստանի մահմետականներուն մեծ մասը ոչ միայն սրտանց համակիր չէին Պոլսոյ խալիֆայութեան, այլ անտարբեր անոր գոյութեան: Աւելին կայ. յոյն ինքն թուրքը չկատարեց խալիֆայութեան թաղման հանգէսը՝ յապուշ կրթելով բովանդակ քաղաքակիրթ աշխարհը:

Սակայն ցարդ խնդիր է թէ իրապէս ո՞վ խարուեցաւ իսլամական խրտուիլակէն, Լօյտ ձօրճ թէ լորտ Քրըզըն: Եթէ պաղարեամբ քննենք իրողութիւնները, ներելի պիտի ըլլայ հետեւեցնել թէ աւելի լորտ Քրըզըն քան Լօյտ ձօրճ տկարութիւնը ունեցաւ ահաբեկելու մահմէտական շինծու վտանգէն: Գաղտնիք մը չէ թէ Լօյտ ձօրճ հիւնդսացած էր Պաղիլ Զախարոֆէն: Հարկ չկայ յիշեցնել թէ այս մեծահարուստ Հելլենը յունական կառավարութեան նուիրեց Ալեքսոֆ զրահաւորը, որ Պալքանեան պատերազմին վճռական դեր մը կատարեց: Բնական է Պաղիլ Զախարոֆին ազդեցութեան տակ գտնուող մէկը չէր կրնար հակակիւր ըլլալ

յունական դատին. մինչ Քրդըն ինկած էր սըր էրնէսթ Քասըլի գիրկը: Կը բաւէ յիշել թէ էրնէսթ Քասըլ Լոնտոնի երմտական շրջանակներուն քաջածանօթ միլիտնատէր Հրեայ մըն է: Կայ ուրիշ փոքր մանրամասնութիւն մը եւս, որ նժարին մէջ ունեցաւ անհամեմատօրէն խոշոր կշիռ մը: Այդ պատմական օրերուն Լոնտոնի India Office-ը կը գտնուէին հրեայ պաշտօնեաներ որոնց շահը կը պահանջէր հաճոյակատար գտնուիլ սըր էրնէսթ Քասըլի:

Ահա թէ ինչպէս յառաջ եկան երկու հակամարտ հոսանքներ — Լօյտ ձօրձ որ կը մտադրէր Արեւելքի պայքարը յաջող կամ գէթ պատուաբերելի մը յանգեցնել եւ լորտ Քրդըն որ իսլամական դիւրազգածութիւնները փաղաքշելու յոյսով տեղի տալու կողմնակից էր: Ամէն կասկածէ վեր է թէ Լօյտ ձօրձ եւ լորտ Քրդըն մէկ սիրտ եւ մէկ միտք էին, բայց ինչպէս կը տեսնուի՝ Պոնափարթ եւ Կեսար երկու հոսանքներէ տարուեցան: Պարզ լեզուով, անգլիական կառավարութիւնը երկուքի բաժնողը եղաւ Հրեան: Շատեր խորհրդաւոր կը գտնեն թէ ինչո՞ւ Հրեան սրտանց միշտ աւելի համակիր եղած է իսլամին քան քրիստոնեային: Պարզ եւ խելացի է Հրեային հաշիւը: Որքան աւելի զօրաւոր ըլլայ քրիստոնեան, այնքան նուազ կ'օգտուի Հրեան: Փոխադարձաբար՝ որքան աւելի տկար ըլլայ քրիստոնեան, այնքան աւելի կը նպաստաւորուի Իսրայէլի որդին:

Լօյտ ձօրձի նեղուած վիճակէն օգուտ քաղելով Իտալացիք յառաջ քշեցին իրենց պահանջները: Օրլանտօ եւ Սօնինօ Իտալիոյ կցուած կը նկատէին Ֆիուֆէն, բայց ոչ Այտընի վիլայէթը զոր բուն կերպով կը պահանջէին: Անգլիոյ սիրտը տաք էր իտալական դատին, Ֆրանսայի փորը կը շարունակէր ցաւիլ: Այդ փորի ցաւը ծնունդ կ'առնէր այն նախանձին որուն կործանարար հին հաշիւները կուտակուելով իւրաքանչիւր քսանըֆինգ — յիսուն տարին անդամ մը, կը պայթէին նախանձողին խի գրկուն: Թրքական խնդրոյն հանդէպ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ հակամարտութիւնը

երթալով կը սաստկանար: Կարգը Ուիլսընի եւ կաւ օգուտ քաղելու դաշնակիցներու շփոթ եւ չուարած կացութենէն: Մայիս 19ին Ուիլսըն խօսեցաւ ճառ մը որուն իմաստը կրնայ ամփոփուիլ սապէս. «Յարգ եւ ձեզի հետեւեցայ թրքական խնդրոյն մէջ: Դուք փորձեցիք զայն լուծել ձեր մտայնութեամբ, ձեր մէթոտներով եւ ձեր միջոցներով. քիթերնիդ բերաննիդ զարձուցիք: Հիմա քաշուեցէք: Ես պիտի գործեմ իմ գիտցածիս պէս»: Ուիլսընի ճառը կատարեալ խուճապ մը յառաջ բերաւ Փարիզի քաղաքական շրջանակներուն մէջ: Ֆրանսա մեծ յոյսեր կը տածէր թրքական ոսկորէն իւղտեւելու: Դէպքերը ցոյց տուին թէ ո՞րքան հեռատես եւ նրբամիտ գտնուեցան Քէ տ'Օրսէի ղեկավարները: Վերջապէս Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա տեղի տուին Ուիլսընի: Միայն խնդիր էր գիտնալ թէ Ուիլսընի ղեղահատը հիւանդը բուժելու թէ զայն ա'լ աւելի հիւանդացնելու բնոյթը ունէր: Եթէ ամէն ինչ արդիւնքէն պէտք է դատել, ստիպուած ենք ընդունիլ թէ Ուիլսըն աւելի ազոտուեց քան մաքրագործեց:

Ի՞նչ էր Ուիլսընի գիւտը: Թուրքիա զրկել դաշնակիցներէ բաղկացեալ խառն քննիչ մարմին մը: Ֆրանսա մերժեց անդամակցիլ այս մարմնոյն: Ֆրանսական մերժումը պատրուակելով Անգլիա եւս քաշուեցաւ, Իտալիա նմանապէս: Ամերիկացիք յօժարեցան ինքնագլուխ կատարել խաչակրութիւնը, մայիս 25ին դէպ ի Թուրքիա՝ ճամբայ ելաւ ամերիկեան յանձնախումբը նախագահութեամբ Պ.Պ. Քրէյնի եւ Քրինկի: Ի՞նչ ընելու: Տեղւոյն վրայ ստուգելու Արեւելքի տարասեռ ժողովուրդներու փափաքները: Յետո՞յ, տեղեկագրելու Հայերու, Յոյներու, Արաբներու եւ Քիւրտերու ազգային նրպատակներուն եւ իրաւունքներուն վրայ: Եւ յետո՞յ. այդ տեղեկագիրը Ազգերու Դաշնակցութեան զրկելով ուժ տալու նախագահ Ուիլսընի 14 կէտերուն! Ի՞նչ ժխտը, ի՞նչ փոշի, ի՞նչ յոյսեր եւ ի՞նչ ցոյցեր տեղի չունեցան երբ Քրինկ եւ Քրէյն Պոլսոյ պատրիարքները, խախտմապետները եւ միւլթիները իրար անցուցին անճատելի հրաշքներ գործելու ցուցամօլու-

թեամբ: Հաւանաբար ընթերցողներէն շատերը դեռ նոր պիտի կարենան ճշգրի գնահատել թէ ինչո՞ւ Ուիլսոնի խոստացած Արարատէն ծնաւ մուկն չնչին: Հապա Ամերիկեան քննիչ մարմնոյն վախճա՞նը: Անոնք վերադարձան Փարիզ օգոստոս 25ին: Այս թուականին Ուիլսոն արդէն դաշնագիրները ստորագրած եւ Ամերիկա մեկնած էր: Քրէյն եւ Քինկի պատրաստած զգայացունց տեղեկագիրը դեռ ցայսօր Ուաշինկթըն Արտաքին Գործոց նախարարութեան թղթածրարներուն մէջ իր յաւիտենական քունը կը քնանայ:

Քինկ եւ Քրէյն խաղացին դաւեշտին քաղաքական մասը. զօրավար Հարպորտ ալ լրացուց անոր զինուորական բաժինը: Ամերիկացի այս զինուորականը Ուիլսոնի հրամանաւ մեկնեցաւ Կոմկաս Հայաստանի զինուորական կացութիւնը եւ պէտքերը քննելու ամերիկեան շահերու տեսակէտով: Իր տուած տեղեկագիրը աւելի աննպաստ էր քան նպատաւոր: Բայց Հարպորտի աղմուկը բաղդատութեան չէր կըրնար դրուիլ գնդապետ Հասքէլի հանած ժխտին հետ: Ուիլսոնի ուղեղէն ծնաւ Սեւ Մովսէս մինչեւ Միջերկրական խոշոր Հայաստանի մը հիւանդ գաղափարը, եւ կամ Ուիլսոնի ուղեղը հաւատաց այդ հիւանդ գաղափարին իրականացմանը: Հայկական աղէտին 51% Ուիլսոն պատասխանատու էր. իսկ այդ պատասխանատուութեան 49% կը պատկանի Հասքէլի, որովհետեւ այս Ամերիկացին ապագայ Հայաստանի բարձր Քօմիտէի ըլլալու յոյսով զինովցած իր շառլաթան ճառերով միամիտ Հայուն մտքին մէջ արծարծեց անիրականալի երազներ:

Երէկուան պէս մտքիս առջեւ կը պատկերանան այդ յիշատակելի օրերը: Հասքէլ ամերիկեան դեսպանին բաղկաթոսին մէջ բաղձած զրի կ'առնէր Զաւէն պատրիարքի հարցումները: Սրբազան Հօր աջ կողմը եւ կը գտնուէի, իսկ ձախ կողմն ալ լուսահոգի Տօքթ. Դաւիթեան: Հայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական հարցերը ծեծուելէ վերջ անցանք զինուորական հանելուկին: Շեշտակի գնդապետ Հասքէլի

հարցուցինք թէ Ամերիկա տրամադի՞ր էր առնուազն 2000 քաղաքապահ զինուոր տրամադրել, քանզի առանց ամերիկեան դրօշին բարոյական ազդեցութեանը յիմարութիւն պիտի ըլլար ափ մը Հայերու համար՝ դարերու ահաւոր փորձառութիւնները կրկնել: Հասքէլ առարկեց թէ ամերիկացի զինուորը պատերազմէն ձանձրացած ժամ առաջ հայրենիք վերադառնալ կը մտածէր: Պատասխանեցինք թէ Ամերիկայի զինուորական քէմիկերուն մէջ դեռ թնդանօթին ձայնը իսկ չլսած 250,000 զինուոր կային. ի՞նչ բան անկարելի կը դարձնէր այս երիտասարդներէն 2000ի չափ Հայաստան տեղաւորելը: Իբր թէ մեծ պատերազմը շատ սուղի նստած է եղեր Ամերիկայի եւ հետեւաբար անխոհմտութիւն պիտի ըլլար աւելորդ ծախքերու դուռ բանալ: Այս պատասխանով Հասքէլ տուաւ իր ծիծաղելի միամտութեան չափը: Երախտն իսկ զիտէր թէ Վիլհէլմ կայսեր գործած խենթութեան շնորհիւ Ամերիկա իր զրամակղերը լեցուց այն տեսակ հարստութեամբ մը որուն նմանը Ամերիկացիք երբեք չէին տեսած:

Կարելի՞ բան էր փախցնել այն գերագոյն սուիթը որուն նմանը Հայր դարերէ ի վեր տեսած չէր: Կամ ամբողջովին շահիլ կամ ամբողջովին կորսնցնել, հոգ եկած էր խնդիրը: Սրբազան Հայրը յայտարարել տուաւ որ եթէ Ամերիկա իր երկու հազար զաւակները Հայոց խնամքին յանձնելու պատիւը ընէր, Հայերն ալ հակառակ իրենց համետ քսակին պատրաստ էին անոնց ծախքերը հոգալու: Այլեւս ըսելիք չմնաց. Հասքէլ, ուսմբը սպառած թնդանօթածիզ զինուորի վիճակին հասած, խոստացաւ գրել նախագահ Ուիլսոնին եւ մեզ հաղորդել ամերիկեան կառավարութեան վերջնական որոշումը: Դիւանագիտական նրբութիւններուն այնքան խոր հմտութեան մը պէտք չկար կարենալու համար կռահել թէ Հասքէլի խոստումը պարզ փախուստ մըն էր: Դեսպանատան ղեւանէն դուրս ելլելէ վերջ Տօթէօն Դաւիթեան ըսաւ. «Կը վախնամ որ մենք Հայերս դարձեալ խոշոր պլըֆի մը գոհ երթանք. ի՞նչ կ'ըսես, ար-

դեօք աւելի աղէկ պիտի չընէինք եթէ Կիլիկիայով միայն գոհանայինք Փրանսական հոգատարութեան տակ: Պատասխանս սա եղաւ. «Անտարակոյս վարչական փորձառութեան, քաղաքական հասունութեան եւ ելծտական միջոցներու երբեակ տեսակէտով Անկլո-Սաքսոնները գերազանց են լատին ազգերէն. բայց ներկայ պայմաններու տակ ինծի այնպէս կ'երեւի թէ մեր անմիջական պէտքը քաղաքական է եւ ելծտական է աւելի զինւորական ուժն է. Ֆրանսա միակ երկիրն է որ մեր դուռներուն ետեւ պատրաստ բանակ մը ունի: Ուստի ընտրութիւնը դժուար չեմ տեսներ»:

Եւ մտածել թէ Ֆրանսան արհամարհող Սոդոմոն խմաստուններ գտնուեցան մեր մէջ: Ֆրանսա կրնայ միւս բոլոր ազգերուն պէս առաւել կամ նուազ յոգնած եւ ծերացած ըլլալ. բայց այս ազգին փառաւոր անցեալը, ներկայ զինւորական գերակշիռ դժբ, եւ Արեւմտեքի նախանձը շարժող լեցուն քսակը չէին բաւեր պաշտպանելու կամ պատասպարելու քրիստոնեայ աշխարհի է՛ն աղքատ Ղաղարոս ցեղը: Ոչ թէ Ֆրանսայի պէս խոշոր երկիր մը այլ փոքր Պուլկարիա մը իսկ կը բաւէր իր 300,000նոց բանակով մեր գոյութիւնը ապահովելու, պայմանաւ որ մենք գիտնայինք մարգել մեր միտքը բնութեան սա անյեղի օրէնքին թէ փոքր կամ մեծ ոեւէ ազգ որ յանձնառու պիտի ըլլար ստանձնել մեր հոգատարութիւնը, ամէն իրաւունք ունէր ակնկալել նիւթական շահ մը կամ օգուտ մը ի փոխարէն իր ընկիւն ծախքերուն, առնելիք ձանձորոյքներուն եւ դիմագրաւելիք վտանգներուն: Երեւակայեցէք աղքատ գիւղացի հոգատէր մը որ չունենալով ո՛չ դրամազուխ, ո՛չ ալ թեքնիքական փորձառութիւն, կը դիմէ բարեկեցիկ քաղաքացիի մը որ կը յօժարի իր պէտքերը հոգալու՝ փոխադարձ օգտակարութեան հիման վրայ. արդ փոխանակ

ուրախութեամբ եւ շնորհակալութեամբ ընդունելու իրեն եղած բանաւոր առաջարկը, եթէ գիւղացին ելլէր քաղաքացիին քթին բերնին պառար ըսելով «Դուն իմ պէտքերս կը հոգաս քու անձնական շահուղ համար, ուստի թեք եմ քու պաշտպանութեանդ վրայ», ի՞նչ պիտի ըսէիք այս տխմար ամբարտաւանութեան մասին:

Գալով Իտալացւոց, անոնք ո՛չ Իզմիրը ո՛չ ալ Քոնիան ստացան: Այս ալ եղաւ հաշտութեան դադաղին վեցերորդ գամը: Արեւելք եղած է Եւրոպական բազմաթիւ պատերազմներու աղբիւրը: Յաջորդ պատերազմին մայրը պիտի ըլլայ ո՛չ Տանցիկ, ո՛չ Ալգաս-Լօռէն, եւ ո՛չ ալ Պեսարապիա, այլ դարձեալ Արեւելք, սա ընտիր պատճառաւ որ այս անգամ Արեւելքի թշնամին ո՛չ Ռուսիա է, ո՛չ Գերմանիա, ո՛չ Ֆրանսա, ո՛չ Իտալիա եւ ո՛չ ալ Ամերիկա, այլ Անգլիա: Ռուսը, Գերմանացին, Ֆրանսացին, Իտալացին եւ Ամերիկացին, այս ամենքն ալ կրնան բարեկանալ. մի՛ վախնաք բարկացողէն, որովհետեւ բարկացողը գիտէ մոռնալ եւ ներել, բայց զգոյշ կեցէք անոնցմէ որոնք բարկանալ չեն գիտեր. չբարկացողը ո՛չ կը մոռնայ եւ ո՛չ ալ կը ներէ իր ստացած ապտակը: Այս վերջին հիւանդութեամբ անիծուած եւ կամ այս վերջին առաքինութեամբ օրհնուած է Ալպիոնի որդին: Մեթերնիս ըսած է «Նախամեծար կը համարիմ ամբողջ Եւրոպան թշնամի եւ Անգլիան բարեկամ քան թէ Անգլիան թշնամի եւ Եւրոպան բարեկամ ունենալ, որովհետեւ այսպէս կամ այնպէս Անգլիա միշտ Եւրոպան երկուքի բաժնելով ուշ կամ կանուխ վերջին խօսքը իր քով կը մնայ»: Պատմական խոր ճշմարտութիւն մըն է այս որ կը ցոլանայ հարիւր տարուան, երեսուն տարուան, քսան երկու տարուան, եօթը տարուան եւ վերջին հինգ տարուան պատերազմներուն մէջ:

2. ԶՐԱՅԵԱՆ